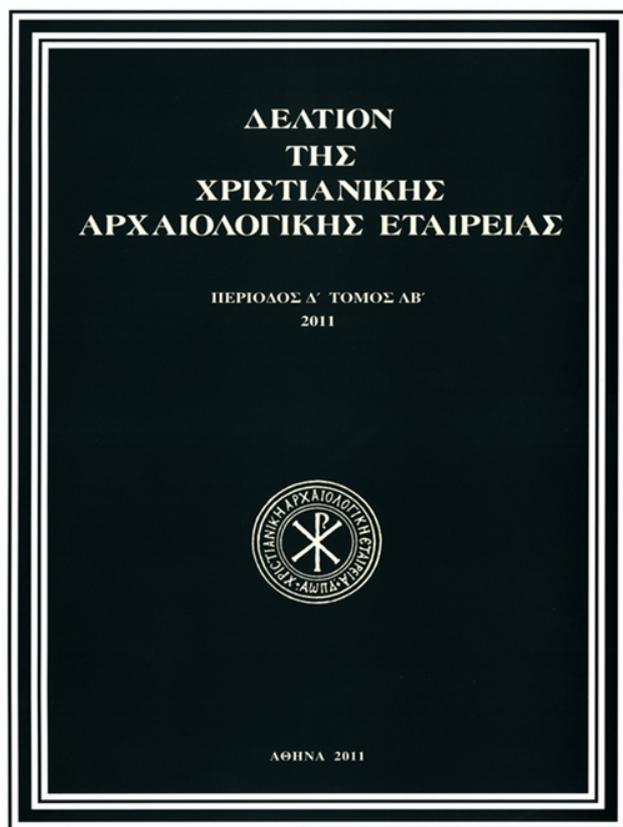

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 32 (2011)

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011), Περίοδος Δ'

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας

Πλούταρχος ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.685](https://doi.org/10.12681/dchae.685)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ Π., & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (2014). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 32, 33–50. <https://doi.org/10.12681/dchae.685>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την
αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος της
τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας

Πλούταρχος ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011) • Σελ. 33-50

ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

Σκοπός της μελέτης είναι η επανεξέταση της σύνθετης οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του εξαιρετικά ενδιαφέροντος οικοδομικού συγκροτήματος της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Το σημαντικότερο από τα συμπεράσματα της έρευνας είναι ότι το κτήριο της τράπεζας δεν χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά είναι εκ θεμελίων κτίσμα των αρχών του 16ου αιώνα.

The study aims to reexamine the complicated constructional history and the architecture of the fascinating Trapeza complex (Refectory) of the Megiste Lavra Monastery on Mount Athos. The main conclusion drawn from the investigation is that the Refectory building does not date to the middle Byzantine period, but rather was constructed at the beginning of the 16th century.

Η τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας και τα προσαρτημένα σε αυτή κτήρια είναι ένα από τα ελάχιστα σύνολα αθωνικών μνημείων που έχουν αποτελέσει τα τελευταία χρόνια αντικείμενο ειδικής μελέτης για την ιστορία της αρχιτεκτονικής. Στη δεκαετία του 1980 ο καθηγητής Παύλος Μυλωνάς μελέτησε το οικοδομικό συγκρότημα της

τράπεζας με βάση μια νέα αρχιτεκτονική αποτύπωση, μια συστηματική καταγραφή των επιγραφών του και μιαν αναψηλάφηση των ιστορικών πηγών που αναφέρονται σε αυτό, ανακοίνωσε και στη συνέχεια δημοσίευσε τα συμπεράσματα των ερευνών του¹. Οι έρευνές του αυτές αξιοποίησαν σε μεγάλο βαθμό τα σχετικά πλούσια ιστορικά

Λέξεις κλειδιά

16ος αιώνας.
Άγιον Όρος.
Αρχιτεκτονική.
Μοναστηριακή αρχιτεκτονική.

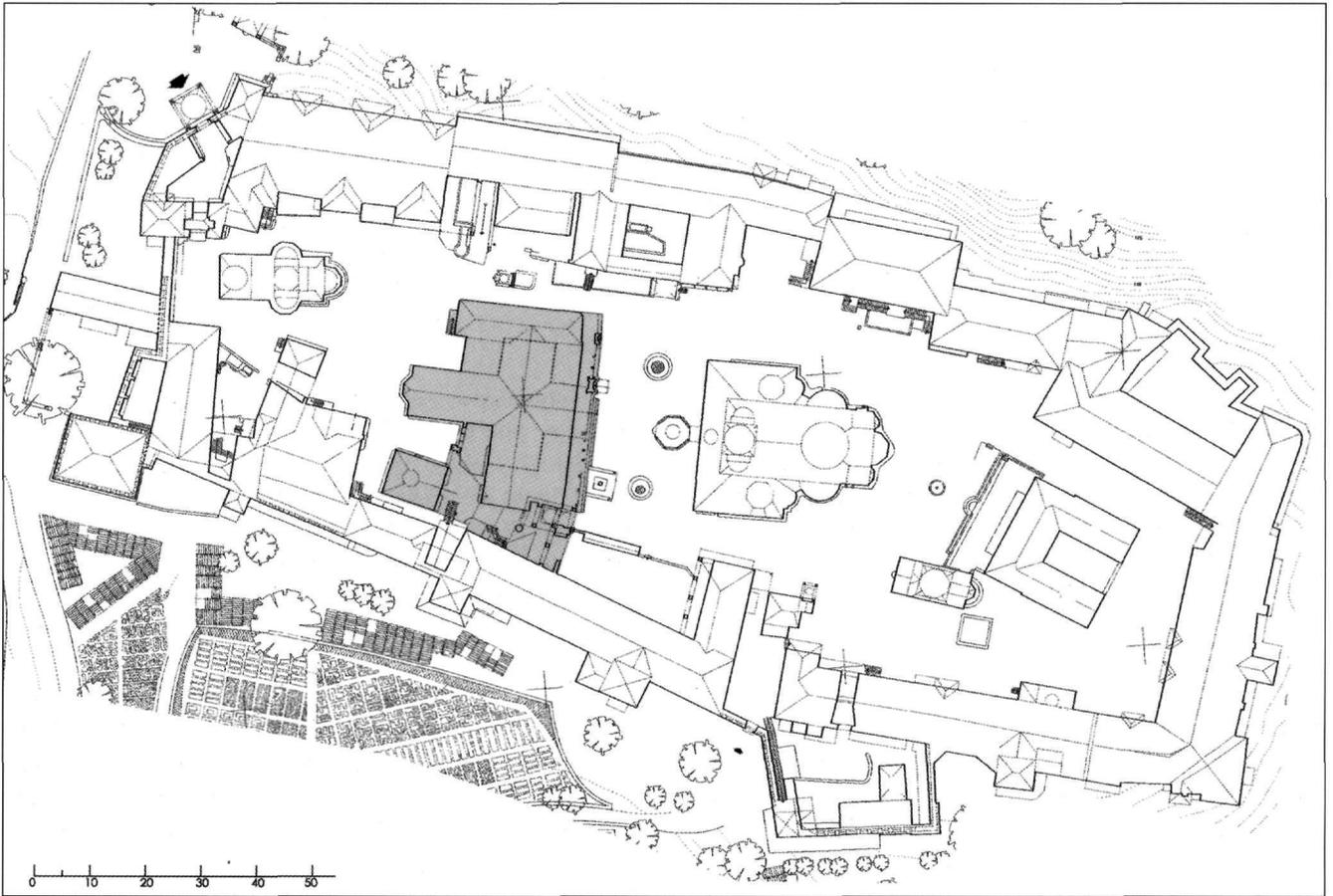
Keywords

16th century.
Mount Athos.
Architecture.
Monastic architecture.

* Η μελέτη που ακολουθεί είναι καρπός του συνδυασμού των ερευνών του Πλούταρχου Θεοχαρίδη, ο οποίος ήδη από τη δεκαετία του 1980 είχε αρχίσει να ασχολείται κατά καιρούς με τη διερεύνηση του συγκροτήματος της τράπεζας, και της ενασχόλησης του Σταύρου Μαμαλούκου με το μνημειακό σύνολο, με αφορμή την εκπόνηση μεταξύ των ετών 1996 και 2001, ύστερα από ανάθεση που έκανε η Ιερά Μονή στο Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών «Σταύρος Μαμαλούκος - Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου και Συνεργάτες» μιας μελέτης συντήρησης, αποκατάστασης και εκσυγχρονισμού της τράπεζας, του μαγειρείου και του μαγειρείου. Η παραπάνω μελέτη έδωσε την ευκαιρία για μια διεξοδική εξέταση και αποτύπωση του συγκροτήματος, καθώς και την ευκαιριακή αρχαιολογική τεκμηρίωση των εργασιών κατά τη διάρκεια των εκτεταμένων αλλά εξαιρετικά προσεκτικών και συντηρητικών επεμβάσεων που ακολούθησαν και οι οποίες έγιναν από τη μονή. Την εκπόνηση της παραπάνω μελέτης επόπτευαν από πλευράς του Κέντρου Διαφύλαξης Αγιορειτικής Κληρονομιάς (ΚεΔΑΚ) διαδοχικά οι αρχιτέκτονες μηχανικοί-αναστη-

λωτές του ΚεΔΑΚ κκ. Χρήστος Χειλάς και Στέργιος Στεφάνου, οι οποίοι και είχαν την επίβλεψη του έργου. Από πλευράς της μονής την εκτέλεση του έργου συντόνισε και επέβλεψε ο κ. Ιωάννης Αναγνωστόπουλος, πολιτικός μηχανικός. Μια πρώτη παρουσίαση των στοιχείων που προέκυψαν από την επανεξέταση της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του συγκροτήματος επιχειρήθηκε το 2000 από τον Σταύρο Μαμαλούκο με τη συνδρομή του Πλούταρχου Θεοχαρίδη (Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους», 20ό Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2000, 53-54). Ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στους πατέρες της μοναστικής αδελφότητας, ιδιαίτερος δε στα τότε μέλη της επιτροπής έργων, ιερομονάχους Βασίλειο, Νικόδημο και Πρόδρομο (νυν καθηγούμενο της μονής), για την παροχή κάθε δυνατής επιτόπου βοήθειας.

¹ P. Mylonas, «Nouvelles recherches au Mont-Athos (Lavra)», *CahArch* 29 (1980-1981), 175-177. Π. Μυλωνάς, «Η τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας», 5ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 1985, 69-70. P.

Εικ. 1. Μεγίστη Λαύρα. Τοπογραφικό με ένδειξη της θέσης του οικοδομικού συγκροτήματος της τράπεζας (Μυλωνάς, Άτλας, πίν. 101.1).

δεδομένα και, καθώς εντόπισαν και αρκετά αρχαιολογικά στοιχεία, αποτέλεσαν μια βάση για περαιτέρω σπουδή της οικοδομικής ιστορίας, για την οποία μάλιστα ο Μυλωνάς έκανε και σημαντικές υποθέσεις εργασίας, και της μελέτης της αρχιτεκτονικής του συγκροτήματος. Για αυτή την τελευταία, ωστόσο, απαιτείται μια συστηματική εξέταση και συγκριτική μελέτη όλων των χαρακτηριστικών του στοιχείων, τυπολογικών, μορφολογικών και κατασκευαστικών, η οποία ακόμη εκκρεμεί.

Το οικοδομικό συγκρότημα της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας περιλαμβάνει μέρος των ελεύθερα ιστάμενων

στην αυλή της μονής κτηρίων (Εικ. 1 και 2). Αναλυτικά αποτελείται από τα εξής κτήρια ή ενότητες κτηρίων (Εικ. 2): την τράπεζα (ΤΡ) με τα βόρεια (ΒΠ) και τα νότια (ΝΠ) προσκίσματα της και την κατά μήκος της ανατολικής της πλευράς διατεταγμένη στοά (ΣΤ), τα συνεχόμενα με αυτά προς νότον «Διαμερίσματα του Προδρόμου» (ΔΠ) με το ομώνυμο παρεκκλήσιο, το μαγειρείο (ΜΑ) και το μεταξύ αυτού και της τράπεζας διαβατικό (ΔΜ).

Το εντυπωσιακό κτήριο της τράπεζας² έχει μέγιστες διαστάσεις 22.70x29.20 μ. και αποτελείται από τον ξυλόστεγο, σταυρικό σε κάτοψη, χώρο της εστίασης, κατά

Mylonas, «La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos», *CahArch* 35 (1987), 143-157. Π. Μυλωνάς, *Άτλας του Αθωνος*, Wasmuth 2000, τχ. 2ο, 78-79, πίν. 101.1, 101.5 και 101.6.

² Για τη χρήση των όρων «τράπεζα» και «ἀριστήριον», που αναφέρονται στους βίους του αγίου Αθανασίου, βλ. Mylonas, «Trapeza»,

ό.π., 145. Για την αρχιτεκτονική της τράπεζας της Μεγίστης Λαύρας βλ. κυρίως Α. Κ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, τ. Β', Αθήνα 1999, 43-60 (σποράδινη) και εικ. 52, 79 και 93. Mylonas, «Nouvelles recherches», ό.π. Μυλωνάς, «Τράπεζα», ό.π. Μαμαλούκος, «Τράπεζα Μεγίστης Λαύρας», ό.π.

μήκος των τοίχων του οποίου είναι διατεταγμένα τα μαρμάρινα τραπέζια³ με τους κτιστούς πάγκους, και από δύο επίσης ξυλόστεγους χώρους, τα «οψοφυλάκια», οι οποίοι είναι διατεταγμένοι εκατέρωθεν του ανατολικού σκέλους του σταυρικού σώματος του κτηρίου⁴ (Εικ. 2, 3 και 8). Το δυτικό σκέλος του σταυρού απολήγει σε τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά κόγχη (Εικ. 11). Η κύρια προσπέλαση στον κύριο χώρο της τράπεζας γίνεται από πλατιά θύρα στον άξονα του ανατολικού σκέλους (Εικ. 12), ενώ βοηθητικές θύρες υπάρχουν στους δυτικούς τοίχους του βόρειου και του νότιου σκέλους. Ο φωτισμός του χώρου γίνεται από λίγα, σχετικά πλατιά, μονόλοβα, τοξωτά παράθυρα που ανοίγονται άτακτα σε διάφορα σημεία των τοίχων, συνήθως ψηλά, από δύο μεγαλύτερα παράθυρα που βρίσκονται εκατέρωθεν της ανατολικής θύρας και από ένα δίλοβο και ένα τρίλοβο παράθυρο που ανοίγονται στα αετώματα του ανατολικού και του δυτικού σκέλους, αντίστοιχα. Τα οψοφυλάκια επικοινωνούν με το σταυρικό χώρο με αλλοιωμένα σήμερα δίβηλα ανοίγματα. Ο φωτισμός τους γίνεται από τα πλατιά τοξωτά ανοίγματα στις ανατολικές τους πλευρές.

Οι τοίχοι του κτηρίου είναι από λιθοδομή ενισχυμένη με ξυλοδεσιές και έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, με σειρές πλίνθων κατά περιοχές, όπως λ.χ. στη δυτική όψη του δυτικού σκέλους. Οι τοίχοι είναι πολύ προσεκτικά αρμολογημένοι, με εξαιρετικής ποιότητας ασβεστοκονίαμα. Το κτήριο καλύπτεται με δύο διασταυρούμενες δίριχτες ξύλινες στέγες, κατασκευασμένες (κατά τον τυπικό στο Άγιον Όρος τρόπο) με πυκνά ατελή ζευκτά, τα ψαλίδια των

οποίων πατούν εναλλάξ σε ελκυστήρες και πέλματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή της στέγης στη διασταύρωση των κεραιών με μαχιάδες που σχηματίζουν πυραμίδα και συνδέονται επάνω σε ένα κρεμαστό «κλειδί» το οποίο έχει τη μορφή ανάγλυφου, χρωματισμένου δράκοντα (Εικ. 13).

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ιστορία του κτηρίου παρουσιάζουν οι δύο επιγραφές που εντόπισε ο καθηγητής Μυλωνάς σε σανίδα καρφωμένη σε ελκυστήρα της στέγης, οι οποίες αναφέρουν: *ΕΤΟΥΣ ΖΛΕ΄ (1526/7)* και *ΚΥΝΔΡΟΜΗΚ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΥΡΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΚΚΕΥΟΦ... ΕΤΟΥΣ ΖΡΜΚ΄ (1637/8)*⁵.

Το δάπεδο του κτηρίου είναι στρωμένο με σχιστόπλακες, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται, ως κεντρικό θέμα, ορθογωνική μαρμάρινη πλάκα που περιβάλλεται από ταινία μαρμαροθετήματος.

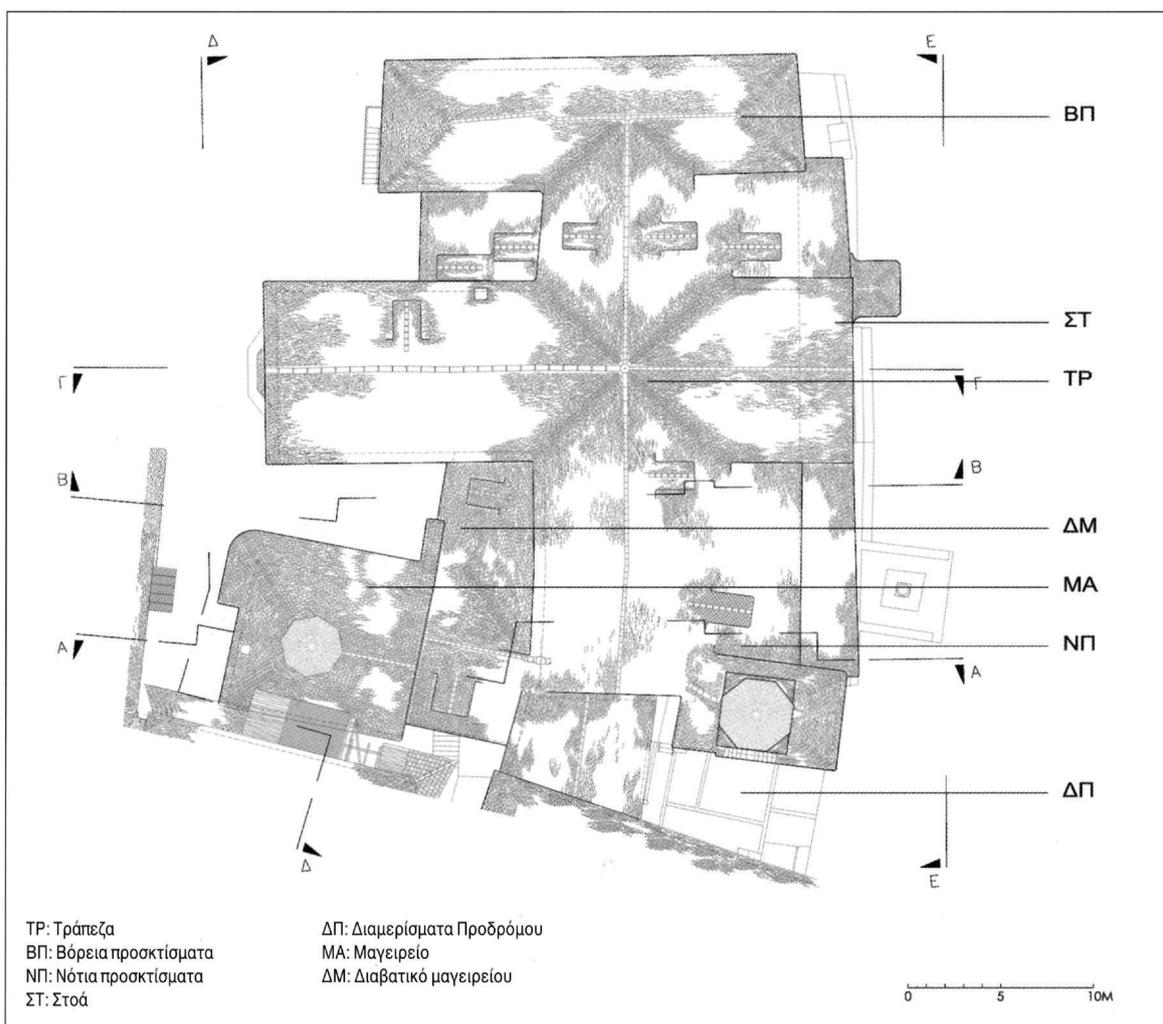
Στα βόρεια του κυρίως κτηρίου της τράπεζας και σε επαφή με αυτό υπάρχει ένα επίμηκες πρόσκλιμα διαστάσεων περίπου 6.20x21.80 μ., το οποίο αναπτύσσεται σε δύο στάθμες (Εικ. 3, 4, 9 και 10). Το ισόγειό του αποτελείται από τρεις χώρους. Ο δυτικός έχει εσωτερικές διαστάσεις 4.50x6.20 μ. Η προσπέλαση σε αυτόν γίνεται απευθείας από έξω, μέσω μιας πλατιάς θύρας, έχει όμως και εσωτερική επικοινωνία με την τράπεζα. Φωτίζεται από δύο παράθυρα. Στο εσωτερικό του υπάρχει μεγάλη ξύλινη κατασκευή για τη φύλαξη του ψωμού. Το δάπεδο του χώρου είναι στρωμένο με σχιστόπλακες, μεταξύ των οποίων έχει τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση μια μαρμάρινη πλάκα που προέρχεται από βυζαντινής εποχής μαρμαροθετημένο δάπεδο. Από το χώρο αυτό γίνεται η προσπέλαση στο ανατολικό τμήμα του ισόγειου που, όπως

³ Για τα τραπέζια βλ. Mylonas, «Τραπεζα», ό.π., 145 και 155.

⁴ Περιγραφή της τράπεζας και της λειτουργίας της κατά το 18ο αιώνα διασώζουν στα προσκνητήριά τους οι Μακάριος Τριγώνης και Σκευοφύλαξ Σάββας (Μακάριος Τριγώνης ο Κυδωνεύς, *Προσκνητάριον τής Βασιλικής και Σεβασμίας Μονής Μεγίστης Άγίας Λαύρας του Άγιου Αθανασίου του εν τῷ Ἄθῳ, συντεθέν μὲν παρὰ Μακαρίου Κυδωνέως, τοῦ ἐκ χώρας Χανίων, τοῦ Τριγώνη, τοῦ καὶ τῆς αὐτῆς Μονῆς Σκευοφύλακος, τύποις δὲ νῦν πρῶτον ἐκδοθέν, ἐπιμελεία καὶ δαπάνη τοῦ Πανοσιωτάτου Κυρίου Σεργίου Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ ταύτης τῆς Ἁγίας Λαύρας, Παρὰ Δημητρίου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐνετίσιν 1772, 29-33. Σάββας Σκευοφύλαξ, *Προσκνητάριον τής Βασιλικής και Σεβασμίας Μονής Μεγίστης Ἁγίας Λαύρας τοῦ Ἁγίου Αθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ, συντεθέν μὲν παρὰ τοῦ Πανοσιολογώτατου Γεωπροηγουμένου καὶ Σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς**

*Μονῆς, Κυρίου Σάββα, τύποις δὲ νῦν ἐκδοθέν, ἐπιμελεία, σπουδῆ καὶ δαπάνη τοῦ Πανοσιολογώτατου ἀνεψιοῦ αὐτοῦ προηγουμένου Κυρίλλου, Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐνετίσιν 1780, 45-47), καθώς και ο ρώσος προσκνητής, μοναχός Βασίλειος Μπάρσκι (Βασίλι Γκρηγκόροβιτς Μπάρσκι, *Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος, 1725-1726, 1744-1745, με την φροντίδα και τα σχόλια του ακαδημαϊκού Παύλου Μυλωνά, Θεσσαλονίκη 2009, 236-238 και 273-277), ο οποίος συνοδεύει την περιγραφή του με απεικόνιση του εσωτερικού του κυρίως κτηρίου σε κάτοψη-κατάκλιση, όπου φαίνεται η διάταξη του εξοπλισμού και παρουσιάζεται η λειτουργία του χώρου (στο ίδιο, σχέδιο στη σ. 275).**

⁵ Π. Μυλωνάς, «Άγνωστες χρονολογίες κτηρίων στον Άθωνα. 1. Μεγίστη Λαύρα», *1ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1981, χ.σ., επιγρ. (22), (23) 398α, 398β.

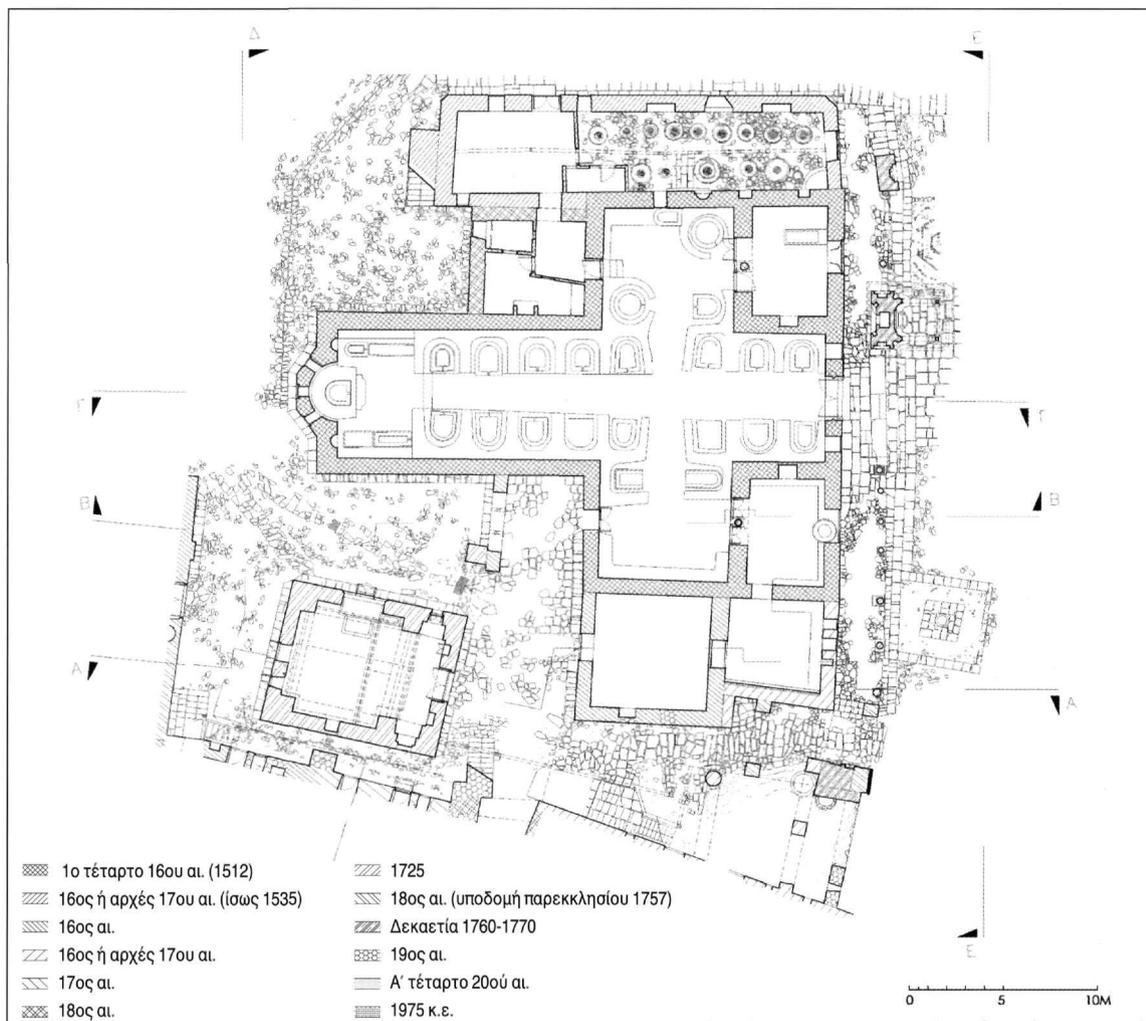
Εικ. 2. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Κάτοψη στεγών με ένδειξη των επιμέρους κτηρίων.

φαίνεται, χρησίμευε παλαιότερα ως «δοχείον ελαίου»⁶. Δεν είναι γνωστό πότε ο χώρος έπαψε να χρησιμοποιείται ως δοχείο ελαίου. Στα νεότερα πάντως χρόνια, και έως τη δεκαετία του 1970, χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη βρώσιμων ελαίων. Σήμερα χρησιμοποιείται ως χώρος φύλαξης παλαιών σκευών καθημερινής κυρίως χρήσης και άλλων αντικειμένων. Πρόκειται για χώρο διαστάσεων περίπου 4.30x13.20 μ. που διαιρείται σε δύο τμήματα από μία κατά μήκος σειρά ξύλινων υποστυλωμάτων. Ο χώρος φωτίζεται από δύο στενά παράθυρα στο βόρειο και

ένα πιο πλατύ, στον ανατολικό του τοίχο. Ορθογωνικές κόγχες-ερμάρια ανοίγονται σε διάφορες θέσεις των τοίχων. Στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου, σε ημικυκλική κόγχη-προσκυνητάριο εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα με την επωνυμία *Η ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΤΑΥΤΗΣ ΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ*, και πλαισιωμένη από τους αγίους Ιωάννη τον Πρόδρομο και Αθανάσιο τον Αθωνίτη (Εικ. 14). Η παράσταση φέρει την επιγραφή: *ΕΓΕΝ(Ε)ΤΟ ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΘΕΑΡΕΣΟΝ ΕΡΓΟΝ / ΔΙΑ ΠΡΟμυΘΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΥΡΟΥ / ΔΙΟΝΥσιΟΥ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΟΥ Κ(ΑΙ)*

⁶ Στ. Μαμαλούκος, «Η παραγωγή του λαδιού στη Μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους», *Ελιά και λάδι, Δ' τριήμερο εργα-*

σίας, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 265.

Εικ. 3. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Κάτοψη Α. Οικοδομικές φάσεις.

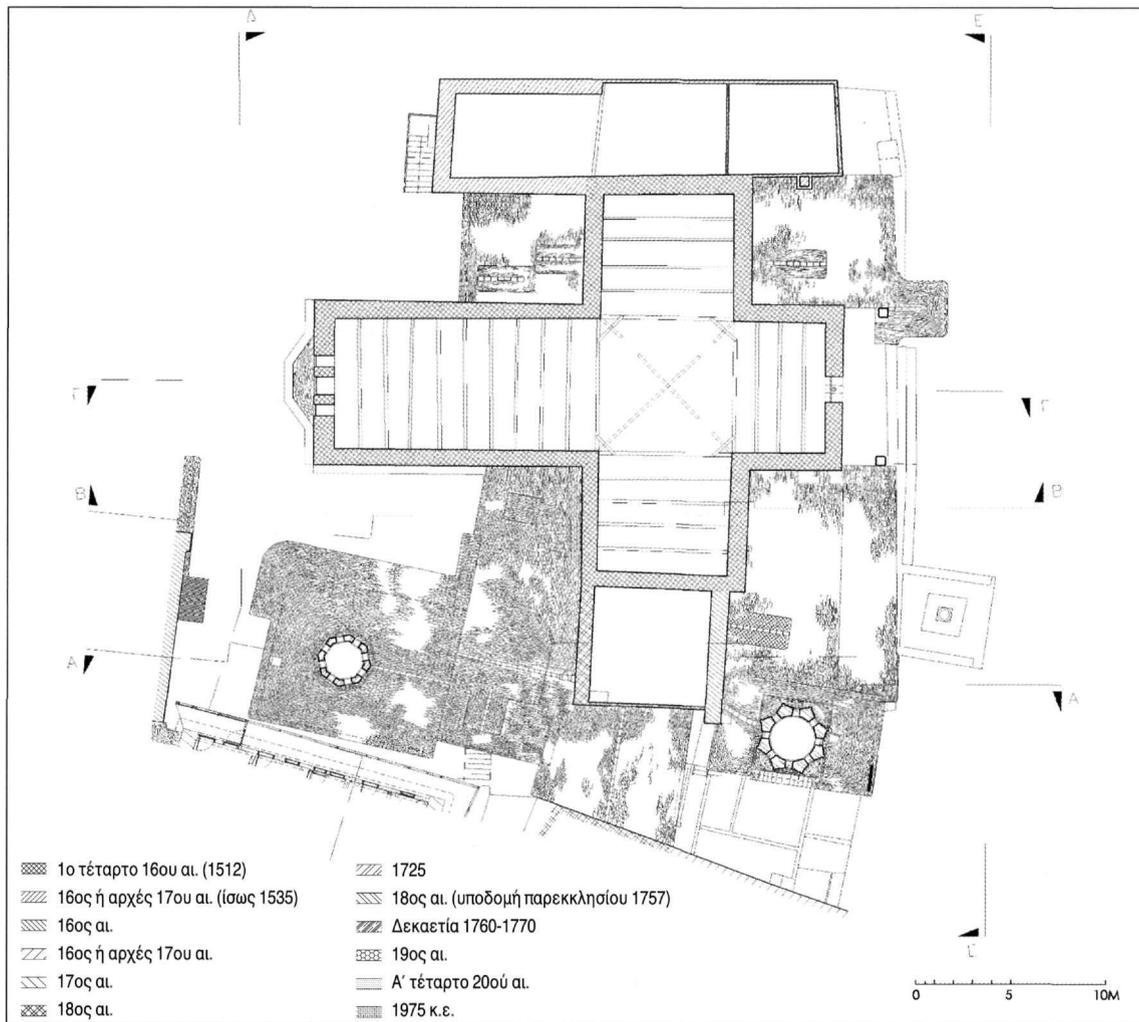
ΑΠΟΘΗΚΑΡΥ / ΕΤΟΣ ΖΜΔ' Μηνι ΝΟΕΜΒΡ(ΙΩ) ΚΒ' (1535)⁷. Το δάπεδο του χώρου είναι λιθόστρωτο, εκτός από ένα τμήμα που είναι πλακοστρωμένο. Κατά μήκος του νότιου και του βόρειου τοίχου του χώρου είναι διατεταγμένα αντίστοιχα έξι και εννέα μεγάλα πιθάρια χωμένα κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στο έδαφος. Το προεξέχον τμήμα πολλών από αυτά περιβάλλεται από πλινθοδομή. Ένας ξυλόπηκτος τοίχος διαχωρίζει τη νοτιοδυτική γωνία του δοχείου, διαμορφώνοντας εκεί έναν τρίτο, μικρό χώρο.

Ο όροφος, που χρησίμευε παλαιότερα ως σχολείο⁸ και σήμερα στεγάζει τη συλλογή των εικόνων της μονής, έχει τρεις εν σειρά διατεταγμένους χώρους. Η προσπέλαση γίνεται μέσω θύρας που ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς του. Σε αυτή οδηγεί εξωτερική κτιστή κλίμακα. Ανά δύο παράθυρα, που ανοίγονται στο βό-

ρειο εξωτερικό τοίχο, φωτίζουν τους τρεις χώρους. Ειδικά ο ανατολικός φωτίζεται και από δύο παράθυρα που ανοίγονται στον ανατολικό του τοίχο. Όλοι οι τοίχοι του ισόγειου και ο νότιος, ο δυτικός και μέρος του βόρειου τοίχου του ορόφου του κτηρίου είναι κτισμένοι από ενισχυμένη με ξυλοδεσιές λιθοδομή από αργούς λίθους και ασθενές ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά οι τοίχοι έχουν πρόσφατα αρμολογηθεί με ασβεστοτσιμεντοκονίαμα. Οι λοιποί εξωτερικοί και οι εσωτερικοί τοίχοι είναι ξυλόπηκτοι. Το κτήριο καλύπτεται με τετράριχτη ξύλινη στέγη, επικαλυμμένη με σχιστόπλακες.

⁷ Πρβλ. Μυλωνάς, «Άγνωστες χρονολογίες», ό.π., επιγρ. (24) 401α.

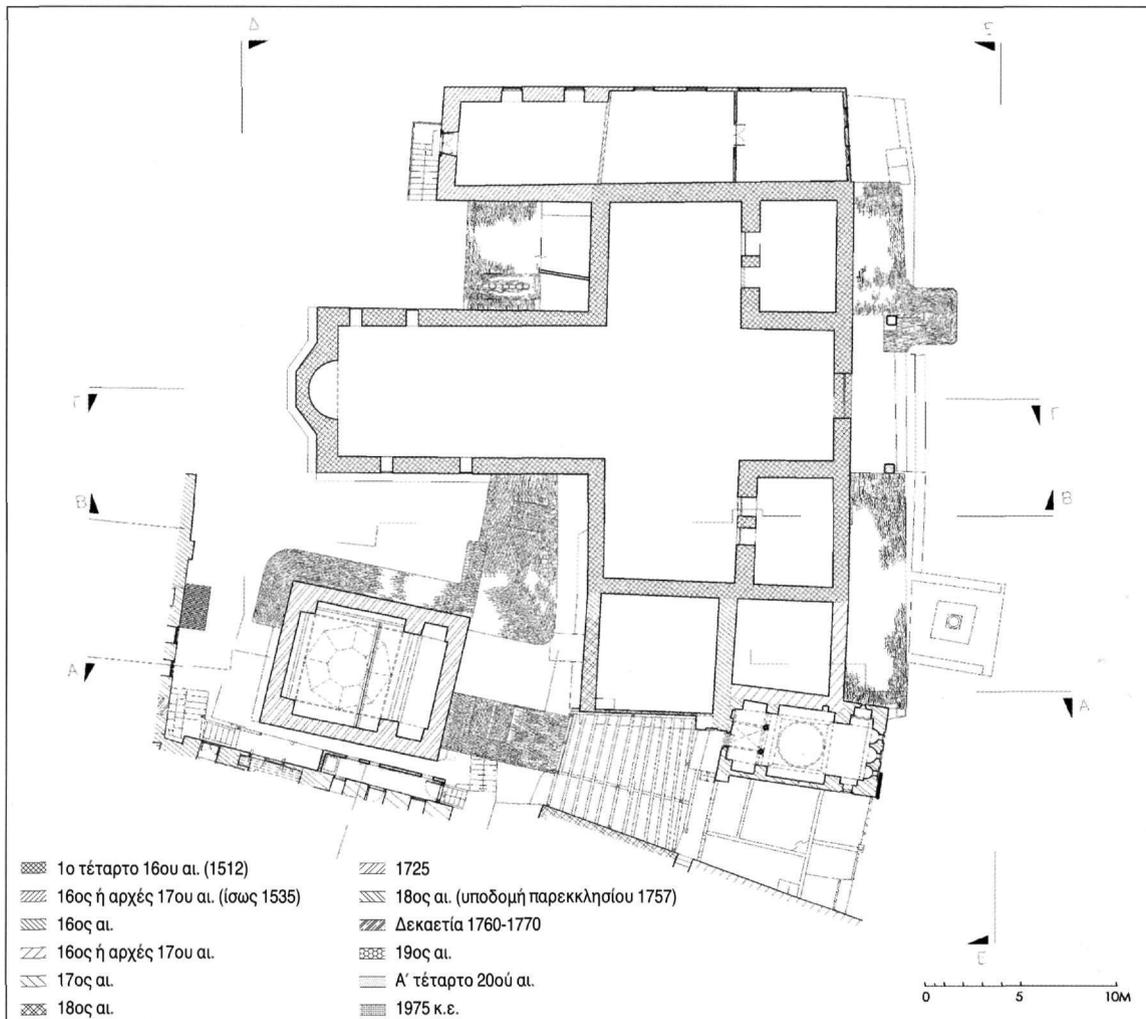
⁸ Mylonas, «Trapeza», ό.π. (υποσημ. 1), 145.

Εικ. 4. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Κάτοψη Β. Οικοδομικές φάσεις.

Ένα δεύτερο πρόσκτισμα της τράπεζας καταλαμβάνει το χώρο που σχηματίζεται μεταξύ του βόρειου και του δυτικού σκέλους του σταυρικού της σώματος και του βόρειου προσκτίσματος (Εικ. 3, 4 και 9). Πρόκειται για ένα, σχετικά μικρό, ισόγειο κτίσμα, το οποίο αποτελείται από τρεις χώρους. Ο βορειοανατολικός είναι χώρος κυκλοφορίας. Σε αυτόν ανοίγονται οι θύρες επικοινωνίας προς την τράπεζα και το βόρειο πρόσκτισμα. Ο νότιος χώρος, που διέθετε τζάκι και φωτιζόταν από επίστεγο φεγγίτη, ήταν χώρος διαμονής. Ο βορειοδυτικός χώρος, που φωτιζόταν από μικρό παράθυρο και είχε νεροχύτη, ήταν ένα μικρό μαγειρείο. Ο εξωτερικός αλλά και ο προς το βόρειο πρόσκτισμα τοίχος του είναι από ενισχυμένη με ξυλοδεσιές λιθοδομή από αργούς λίθους και ασθενές ασβεστοκονίαμα. Οι εσωτερικοί του τοίχοι είναι ξυλόπηκτοι. Το κτήριο καλύπτεται με μονόριχτη

ξύλινη στέγη, που είναι επικαλυμμένη με σχιστόπλακες. Στα νότια της τράπεζας υπάρχουν δύο χώροι οι οποίοι περίπου αντιστοιχούν, ο δυτικός στο νότιο σκέλος της και ο ανατολικός στο νότιο οψοφυλάκιο (Εικ. 3, 4, 6 και 7). Ο δυτικός χώρος χρησιμεύει ως ξυλαποθήκη του μαγειρείου. Η προσπέλαση σε αυτόν γίνεται από πλατιά θύρα που ανοίγεται στο δυτικό τοίχο του. Μια αποφραγμένη σήμερα θύρα ανοιγόταν στον ανατολικό του τοίχο. Ο φωτισμός του χώρου γινόταν από τρία παράθυρα, ένα επάνω από τη δυτική θύρα και δύο χαμηλά στο νότιο τοίχο. Όλα είναι σήμερα αποφραγμένα. Ο ανατολικός, ο δυτικός και το κάτω τμήμα του νότιου τοίχου είναι κτισμένοι από ενισχυμένη με ξυλοδεσιές λιθοδομή. Για την οικοδόμηση των τοίχων έχει χρησιμοποιηθεί ασθενές ασβεστοκονίαμα, εκτός από το άνω νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου που είναι κτισμένο με

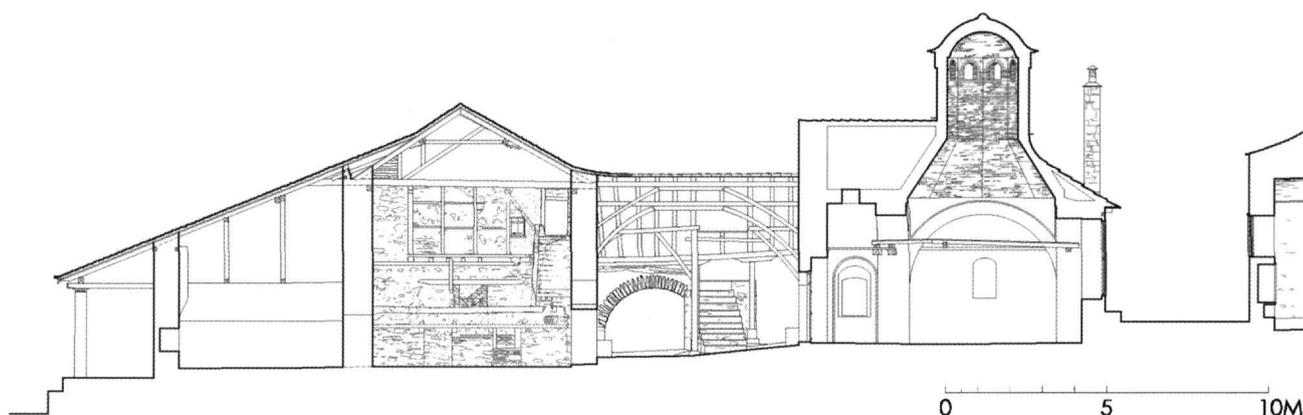
Εικ. 5. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Κάτοψη Γ. Οικοδομικές φάσεις.

πηλοκονίαμα. Το επάνω τμήμα του νότιου τοίχου είναι ξυλόπηκτο. Η πλήρωση των κενών του ξύλινου σκελετού γίνεται με ωμές πλίνθους. Το κτήριο καλύπτεται με δίριχτη ξύλινη στέγη, συνεχόμενη με εκείνη της τράπεζας, κατασκευασμένη κατά τον τυπικό αγιορειτικό τρόπο και επικαλυμμένη με σχιστόπλακες.

Ο ανατολικός χώρος, επίσης ξυλαποθήκη παλαιότερα, μετατράπηκε σχετικά πρόσφατα σε πλυντήριο σκευών. Η προσπέλαση γίνεται προς το νότιο οψοφυλάκιο μέσω τοξωτής θύρας. Ο φωτισμός του χώρου γίνεται από τρία στενά παράθυρα που ανοίγονται στον ανατολικό του τοίχο και από επίστεγο φεγγίτη. Οι τοίχοι του κτηρίου είναι από ενισχυμένη με ξυλοδεσιές αργολιθοδομή κτισμένη με ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι έχουν πρόσφατα επιχρισθεί εσωτερικά με ασβεστοσιμεντοκονίαμα. Το κτήριο καλύπτεται με μονόριχτη ξύλινη στέγη και σχι-

στόπλακες. Το δάπεδό του είναι νεωτερικό από κεραμικά πλακίδια.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κτηρίου της τράπεζας υπάρχει στοά που καλύπτεται με ξύλινη στέγη, η οποία φέρεται προς ανατολάς από ποικίλων διαστάσεων και μορφών μαρμαρίνους κίονες και ξύλινα υποστυλώματα (Εικ. 3, 6, 7, 8 και 10). Το κεντρικό τμήμα της στοάς είναι υπερυψωμένο. Έχει μορφή στεγάστρου με δίριχτη στέγη που σχηματίζεται από την προς ανατολάς προέκταση της στέγης του ανατολικού σκέλους του σταυρού της τράπεζας και φέρεται προς ανατολάς από ένα μαρμαρίνο κίονα και τον τοίχο της παρακείμενης κρήνης (Εικ. 10). Το δάπεδο της στοάς είναι στο κεντρικό τμήμα της διαμορφωμένο από μαρμαρίνες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες έχουν προκύψει από τη θραύση ολόσωμων σαρκοφάγων βυζαντινής πιθανό-

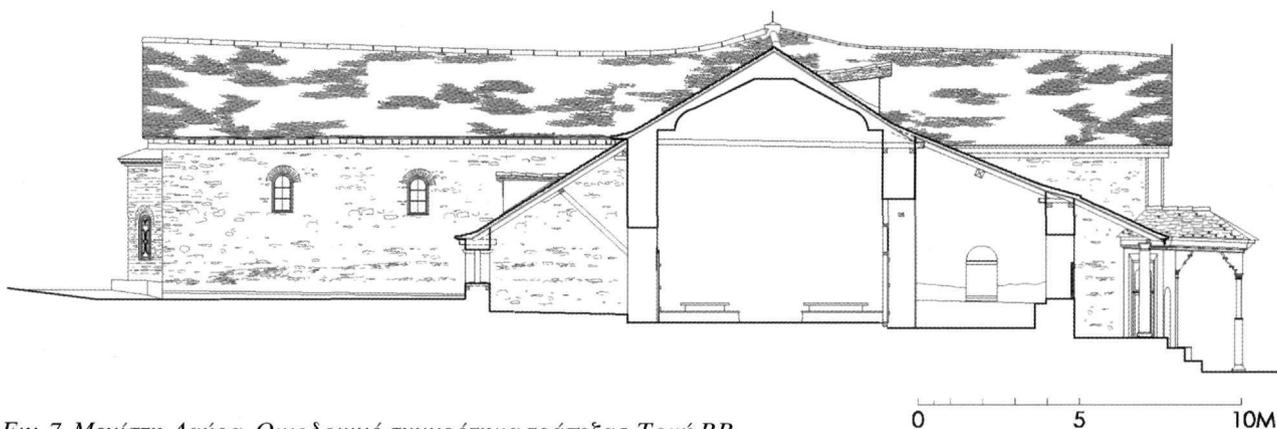
Εικ. 6. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Τομή ΑΑ.

τατα εποχής. Το υπόλοιπο δάπεδο είναι λιθόστρωτο ή πλακόστρωτο.

Στο βόρειο τμήμα της στοάς υπάρχουν δύο κρήνες (Εικ. 10 και 12). Η βόρεια κρήνη έχει τη μορφή τοιχώματος με τοξωτό αψιδώμα και αετωματική επίστεψη. Στην όψη της υπάρχει μαρμάρινη πλάκα με επιγραφή που φέρει τη χρονολογία 1762⁹. Η νότια αποτελείται από ένα λίθινο τοίχωμα με σύνθετη κάτοψη, με αψιδώματα και κόγχες και δύο ξύλινα υποστυλώματα που φέρουν στέγαστρο με ξύλινη τρίριχτη στέγη και σχιστόπλακες. Τα χαρακτηριστικά ξύλινα τουρκομπάροκ μορφολογικά στοιχεία της κρήνης (υποστυλώματα, κοιλόκυρτα ψευδοτόξα, γείσο, οροφή κτλ.) είναι επιχρισμένα. Η πολύστιχη

επιγραφή που είναι λαξευμένη σε μαρμάρινη πλάκα στην όψη της κρήνης φέρει τη χρονολογία 1769¹⁰.

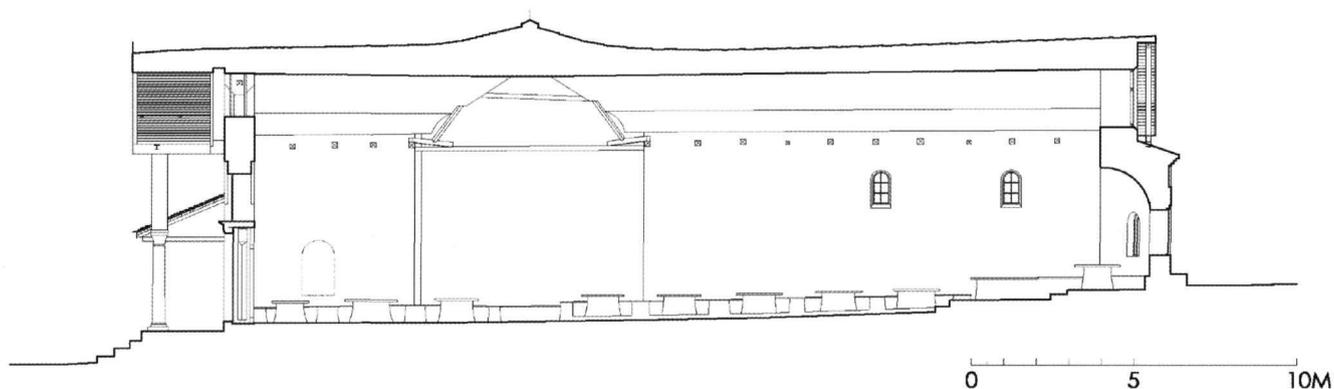
Το μικρό οικοδομικό συγκρότημα, που χαρακτηρίζεται εδώ ως «διαμερίσματα του Προδρόμου», καταλαμβάνει το χώρο μεταξύ των νότιων προσκισμάτων της τράπεζας και της λεγομένης «κόρδας» του αγίου Αθανασίου (Εικ. 3, 4 και 10). Και με τα δύο αυτά σύνολα κτηρίων το συγκρότημα συνδέεται κατά διάφορους τρόπους οικοδομικά και λειτουργικά. Το συγκρότημα αποτελείται από ένα σύνολο κτισμάτων που, αν και συνδέονται μεταξύ τους, διατηρούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τον αρχιτεκτονικό τους χαρακτήρα, ώστε να διακρίνονται σχετικά ευκρινώς. Τα επιμέρους

Εικ. 7. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Τομή ΒΒ.

⁹ G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, Αθωνικά Ανάλεκτα 1, Θεσσαλονίκη 2004 (αναστατική επανέκδοση), 140-141 (επιγρ. 421).

¹⁰ Στο ίδιο, 139-140 (επιγρ. 420). Βλ. επίσης Χ. Μπούρας, «Διακοσμήσεις οθωμανικού μπαρόκ στο Αιγαίο», *Εκκλησίες* 5, Αθήνα 1998, 158 και εικ. 29.

Εικ. 8. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Τομή ΓΓ.

αυτά κτίσματα είναι το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, το κτίσμα μεταξύ του παρεκκλησίου και της κόρδας του Αγίου Αθανασίου (ανατολικό κτήριο) και το κτίσμα μεταξύ της τράπεζας και της κόρδας του Αγίου Αθανασίου (δυτικό κτήριο), τα οποία και εξετάζονται αναλυτικά στη συνέχεια.

Το παρεκκλήσιο του Προδρόμου βρίσκεται ακριβώς νότια και σε επαφή με το ανατολικό από τα δύο νότια προσκτίσματα της τράπεζας και είναι κτισμένο εν μέρει επάνω σε προϋπάρχοντα στοιχεία –συγκεκριμένα στην τοξοστοιχία που συνδέει την κόρδα του Αγίου Αθανασίου με την ανατολική όψη του κτηρίου της τράπεζας και στον κυκλικό κτιστό κίονα– και εν μέρει σε σύγχρονες με αυτό κατασκευές, πεσσούς και τόξα, οι οποίες συνδέθηκαν με τα παλαιότερα στοιχεία. Τα παλαιότερα και τα νεότερα αυτά οικοδομικά στοιχεία διαμορφώνουν διαβατικό, το οποίο συνδέει τη μεταξύ του καθολικού και της τράπεζας αυλή της μονής με το υπόστεγο του μαγειρείου. Στα αριστερά του εισερχομένου από τα ανατολικά στο διαβατικό υπάρχει κρήνη με κτιστή δεξαμενή. Σε μαρμάρινη πλάκα που φέρει λιθανάγλυφο διάκοσμο υπάρχει η επιγραφή: 1762 ΜΚΡ ΚΑΝΚ¹¹. Το ίδιο το παρεκκλήσιο έχει εξωτερικές διαστάσεις περίπου 5x8.50 μ. Ανήκει στο συνήθη στο Άγιον Όρος κατά το 18ο και 19ο αιώνα τύπο του μονόχωρου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο και μικρό νάρθηκα, ο οποίος χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τρίβηλο με δύο μικρούς μαρμάρινους κίονες. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι από λιθοδομή με πλίνθους. Οι εμφανείς όψεις

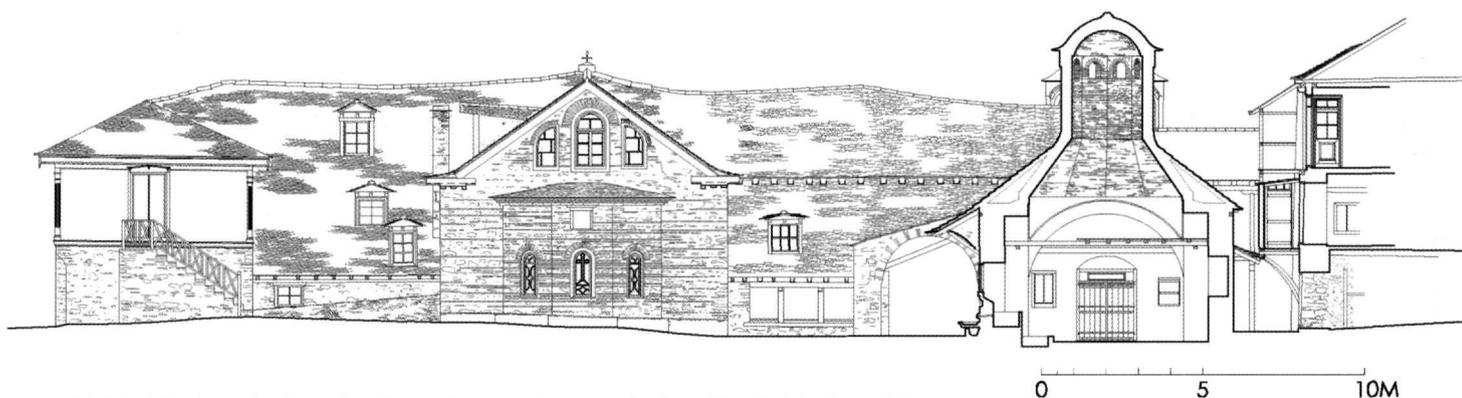
του είναι από εναλλάξ ζώνες λαξευτών πωρολίθων και πλίνθων. Στην ανατολική όψη του (Εικ. 10 και 15) υπάρχει η ακόλουθη κεραμική επιγραφή: ΠΡΟΗΓΟΥ-ΜΕΝΟΣ ΣΙΑΒΕΣΤΡΟΣ ΚΑΙ ΚΤΙΤΩΡ¹². Επάνω από αυτή γράφεται με πλίνθους η χρονολογία 1757¹³. Η θολοδομία του κτηρίου φαίνεται ότι είναι εξ ολοκλήρου πλίνθινη. Η στέγη επικαλύπτεται από σχιστόπλακες. Το πάτωμα είναι ξύλινο και το δάπεδο από μαρμαρόπλακες. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του παρεκκλησίου είναι επιχρισμένες. Δεν υπάρχουν τοιχογραφίες. Το τέμπλο του, σύγχρονο πιθανότατα με το κτίσμα, είναι ξυλόγλυπτο καλής τέχνης.

Το κτήριο που καταλάμβανε το χώρο μεταξύ του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και της κόρδας του Αγίου Αθανασίου είχε σε κάτοψη σχήμα τραπεζιοειδές με διαστάσεις 5.50-6.60x8 μ. Στη μορφή που είχε πριν από την κατεδάφιση του ορόφου του το κτίσμα περιλάμβανε ένα ημυπαίθριο διαβατικό στο ισόγειο και ένα μικρό διαμέρισμα στον όροφο, ο οποίος εδραζόταν σε ένα σύστημα παράλληλων γραμμικών στοιχείων που φέρουν τα δοκάρια του πατώματος. Από αυτά, η τοξοστοιχία που συνδέει την κόρδα με την ανατολική όψη της τράπεζας και ο κυκλικός πεσός που φέρει τεράστιο οριζόντιο, κυκλικής διατομής, ξύλινο δοκάρι είναι στοιχεία της αρχικής κατασκευής, ενώ ο ανατολικός τοίχος που συνδέεται με την υποδομή του παρεκκλησίου με οριζόντια ξύλινα δοκάρια είναι νεότερος. Η προσέλαση στο διαμέρισμα του ορόφου γινόταν από το χαγιάτι που υπήρχε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του κτηρίου και

¹¹ Μυλωνάς, «Άγνωστες χρονολογίες», ό.π. (υποσημ. 5), επιγρ. (18) 387β.

¹² Millet - Pargoire - Petit, ό.π., 127 (επιγρ. 387).

¹³ Μυλωνάς, «Άγνωστες χρονολογίες», ό.π., επιγρ. (17) 387α.

Εικ. 9. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Τομή ΔΔ. Δυτική όψη.

στο οποίο οδηγούσε ξύλινη κλίμακα από το διαβατικό. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου της κόρδας του Αγίου Αθανασίου υπήρχε διάδρομος. Από αυτόν είχε πρόσβαση, μέσω προθαλάμου, ο χώρος διαμονής του διαμερίσματος που βρισκόταν δίπλα στο παρεκκλήσιο και θερμαινόταν από κτιστή θερμάστρα.

Ο διάδρομος οδηγούσε επίσης στο μικρό μαγειρείο που ήταν κτισμένο σε επαφή με το βόρειο τοίχο της κόρδας του Αγίου Αθανασίου και καταλάμβανε το νότιο άκρο του ανατολικού τμήματος του κτηρίου, το οποίο αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο σώμα του. Το υπόλοιπο της προσθήκης ήταν αρχικά μια ακάλυπτη απλωταριά, η οποία στα τελευταία χρόνια είχε στεγασθεί με πρόχειρη κατασκευή και είχε μετατραπεί σε κλειστό χώρο. Οι τοίχοι του ορόφου του κτηρίου ήταν ξυλόπηκτοι. Η στέγη του ήταν ξύλινη με επικάλυψη από σχιστόπλακες εκτός από τη νεωτερική της απλωταριάς που καλυπτόταν με λαμαρίνα. Το πάτωμα και το δάπεδο ήταν ξύλινα.

Στη μορφή που είχε πριν από την κατεδάφισή του, το δυτικό κτήριο περιλάμβανε ένα ημυπαίθριο διαβατικό στο ισόγειο (συνεχόμενο με το προς ανατολάς) και στον όροφο τρεις, όπως εικάζεται, χώρους που στέγαζαν πιθανώς ένα μικρό διαμέρισμα. Ο όροφος έχει σε κάτοψη σχήμα τετράπλευρο με διαστάσεις 6.50-7x5.50-7.50 μ. Η προσπέλαση σε αυτόν γινόταν είτε μέσω διαδρόμου που συνδεόταν με το δοξάτο της τρίτης στάθμης της κόρδας του Αγίου Αθανασίου είτε από εξωτερική θύρα που ανοιγόταν στο δυτικό του τοίχο. Όλοι οι τοίχοι του ορόφου του κτηρίου ήταν ξυλόπηκτοι.

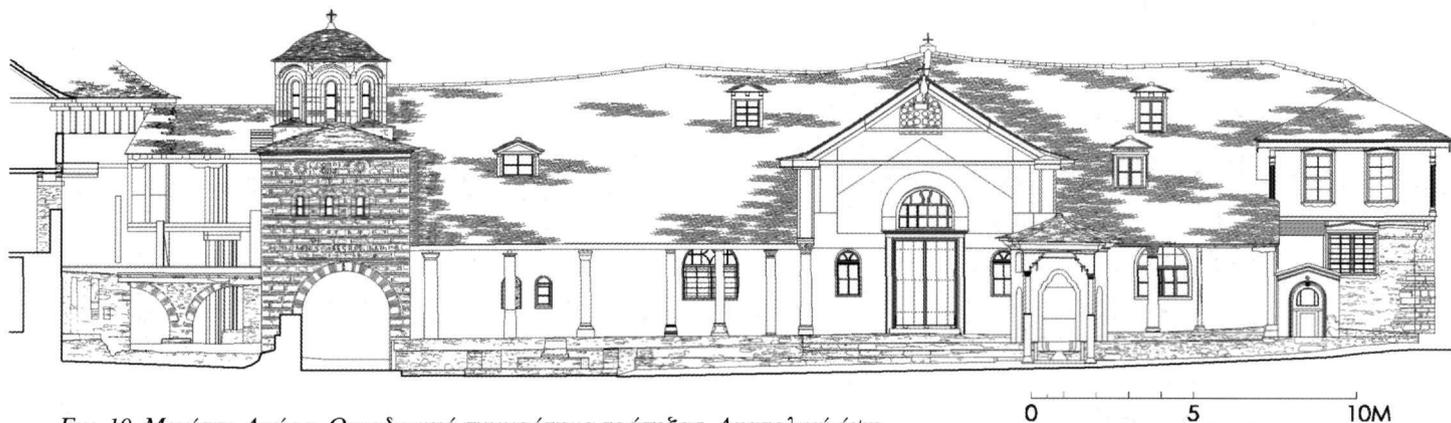
Η πλήρωση του σκελετού στο διατηρούμενο βόρειο τοίχο (που είναι το άνω μέρος του νότιου τοίχου στο δυτικό από τα νότια προσκτίσματα της τράπεζας) γίνεται με ωμές πλίνθους. Το ίδιο πιθανώς συνέβαινε και στους υπόλοιπους τοίχους. Η στέγη του ήταν ξύλινη με επικάλυψη από σχιστόπλακες. Το πάτωμα του κτηρίου, από ξύλινα δοκάρια, φερόταν από το βόρειο τοίχο της κόρδας του Αγίου Αθανασίου, το νότιο τοίχο του δυτικού από τα νότια προσκτίσματα της τράπεζας και από το ανατολικό τμήμα της (πιθανότατα προγενέστερης του κτηρίου) σειράς των ξύλινων στύλων της νότιας πλευράς του υποστέγου του μαγειρείου. Το δάπεδο του ορόφου ήταν πιθανότατα ξύλινο.

Το μαγειρείο¹⁴ βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της τράπεζας (Εικ. 3, 4, 5, 6 και 9). Πρόκειται για ισόγειο κτήριο διαστάσεων περίπου 7.80x9.50 μ. Η προσπέλαση στο εσωτερικό του γίνεται μέσω μιας πλατιάς θύρας που ανοίγεται στο μέσον της ανατολικής του πλευράς. Στην επιχρισμένη επιφάνεια επάνω από αυτήν υπάρχει γραπτή επιγραφή που αναφέρει: + *ECTIA ΠΥΡΟΣ ΕΙΜΙ, ΤΡΙΠΟΔΑ Τ' ΕΧΩ / ΑΙΘΩΝΑΣ ΤΕ ΛΕΒΗΤΑΣ ΠΙΟΝΑΣ ΛΑΥΡΑΣ / ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΔΕ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ / ΣΚΥΡΩΘΕΝ ΝΗΣΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ / ΟΙΚΗΘΕΝ ΡΗΤΟΙΣ ΧΡΗΜΑΣΙ ΧΡΗΣΑΜΕΝΟΥ / ΠΑΝΕΥΡΥΧΩΡΟΝ ΥΠΕΣΤΗ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑΝ / ΑΨΚΕ ΑΠΡΗΛΛΙΟΥ ΚΓ(1725)*¹⁵. Μια δεύτερη, μικρή θύρα ανοιγόταν στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου. Ένα ευρύ τοξωτό άνοιγμα και αρκετά παράθυρα φωτίζουν το εσωτερικό. Η κάλυψη του κτηρίου γίνεται με θολοδομία που φέρεται μέσω τόξων

¹⁴ Για την αρχιτεκτονική του μαγειρείου της Μεγίστης Λαύρας βλ. κυρίως Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική* (υποσημ. 2), 61-68 (σποράδη) και εικ. 80 και 93. Mylonas, «Nouvelles recherches», ό.π. (υποσημ. 1). Μυλωνάς, «τράπεζα», ό.π. (υποσημ.

1). Mylonas, «Trapeza», ό.π. (υποσημ. 1). Μαμαλούκος, «Τράπεζα Μεγίστης Λαύρας», ό.π. (υποσημ.*).

¹⁵ Millet - Pargoire - Petit, ό.π. (υποσημ. 9), 134 (επιγρ. 402). Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική* (υποσημ. 2), 68, σημ. 1.

Εικ. 10. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Ανατολική όψη.

από ένα σύστημα τεσσάρων παραστάδων προσαρτημένων στους εξωτερικούς τοίχους. Το ανατολικό τμήμα του καλύπτεται με έναν κατά μήκος διατεταγμένο ημικυλινδρικό θόλο, ενώ το δυτικό με θόλο μορφής κόλουρης οκτάεδρης πυραμίδας, που φέρει την ψηλή, κεντρική καπνοδόχο, επάνω από την κεντρική εστία. Ένα, κατεστραμμένο σήμερα, ξύλινο παλάγκο μεταφοράς των ταβάνων, στερεωμένο στο σύστημα των ξύλινων ελκυστήρων, εξυπηρετούσε τη λειτουργία της εστίας. Μια ακόμη εστία βρισκόταν στη δυτική πλευρά του χώρου. Δύο μαρμάρινες λεκάνες κατά μήκος του βόρειου τοίχου δέχονται το νερό της κρήνης που είναι διαμορφωμένη εμπρός από το τοξωτό άνοιγμα της πλευράς αυτής. Οι τοίχοι του κτηρίου είναι κτισμένοι από ενισχυμένη με κρυφές ξυλοδεσιές αργολιθοδομή με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Τα πλαίσια των ανοιγμάτων είναι από λαξευτούς πωρόλιθους και η θολοδομία εξ ολοκλήρου πλίνθινη. Τμήμα τουλάχιστον της τρίριχτης, επικαλυμμένης με σχιστόπλακες, στέγης επάνω από τη θολοδομία έχει ξύλινο φέροντα οργανισμό. Οι τοίχοι του κτηρίου έχουν πρόσφατα επιχρισθεί εσωτερικά και αρμολογηθεί εξωτερικά με ασβεστοτσιμεντοκονίαμα. Το δάπεδό του είναι νεωτερικό από σχιστόπλακες.

Ο χώρος μεταξύ της τράπεζας και των νότιων προσκτισμάτων της αφενός και του μαγειρείου αφετέρου καταλαμβάνεται από ένα ευρύ διαβατικό (Εικ. 3, 6 και 7) που καλύπτεται με μια εντυπωσιακή ξύλινη στέγη επικαλυμμένη με σχιστόπλακες. Αυτή περιλαμβάνει ένα δίριχτο και ένα μονόριχτο τμήμα που αλληλοτέμνονται. Ο φέρον οργανισμός της στέγης είναι από πυκνά ψαλίδια που πατούν στους τοίχους των γύρω κτηρίων, καθώς και σε ένα χαμηλό τοίχο με ευρύ τριπλό άνοιγμα και ένα τόξο, καθώς και στο σύστημα των ξύλινων υποστηλωμάτων που ορίζουν, αντίστοιχα, από τα δυτικά και τα νότια το χώρο του διαβατικού. Τα ψαλίδια υποστηρίζονται στο μέσον τους από ποταμούς και αντηρίδες. Το

δάπεδο του διαβατικού είναι λιθόστρωτο εκτός από το βόρειο άκρο που είναι πλακοστρωμένο.

Ο Παύλος Μυλωνάς θεώρησε τη σημερινή μορφή του κτηρίου της τράπεζας αποτέλεσμα των επεμβάσεων, προσθηκών, επισκευών και τοπικών ανακατασκευών που δέχθηκε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (προσθήκη οψοφυλακίων) και κατά το 16ο και το 17ο αιώνα (μερική ανακατασκευή τοίχων και κατασκευή νέας στέγης) η σταυρική σε κάτοψη, αλλά εξαρχής ξυλόστεγη τράπεζα της εποχής του Αγίου Αθανασίου. Από το κτήριο εκείνο υπέθεσε ότι διατηρείται σήμερα μέχρι τη στέγη ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του και τουλάχιστον τα κατώτερα μέρη του υπολοίπου¹⁶. Η επανεξέταση, ωστόσο, του κτηρίου δείχνει ότι, πέρα από κάποιες μεταγενέστερες και σχετικά μικρές επεμβάσεις τοπικού χαρακτήρα, αποτελεί κατασκευή μας και μόνο εποχής. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται ότι τα οψοφυλάκια, όπως τουλάχιστον φαίνεται από την εξέταση της βόρειας εξωτερικής όψης του κτηρίου (εμφανούς σε όλο της το μήκος μέσα στο βόρειο πρόσκτισμα), είναι αρχικά και όχι προσθήκες στο σταυρικό του σώμα και ότι όλες οι ορατές τοιχοποιίες της τράπεζας, ως και την τελική τους επιδερμίδα, είναι προϊόν ενιαίας κατασκευής και σύγχρονες με τη στέγη, καθώς πουθενά δεν εντοπίζονται ίχνη επεμβάσεων ή ζημιών που θα δικαιολογούσαν επισκευή ή μερική ανακατασκευή τους. Έτσι, η ένταξη των κίωνων στις παραστάδες της κύριας εισόδου θα πρέπει να αποδοθεί είτε σε ενδεχόμενη χρήση παλαιότερου υλικού είτε στη διατήρηση εκεί κάποιων υπολειμμάτων από την παλαιότερη οικοδομική φάση¹⁷. Επίσης, στους χώρους των οψοφυλακίων η διατήρηση εμφανούς

¹⁶ Mylonas, «Trapeza», ό.π. (υποσημ. 1), 155.

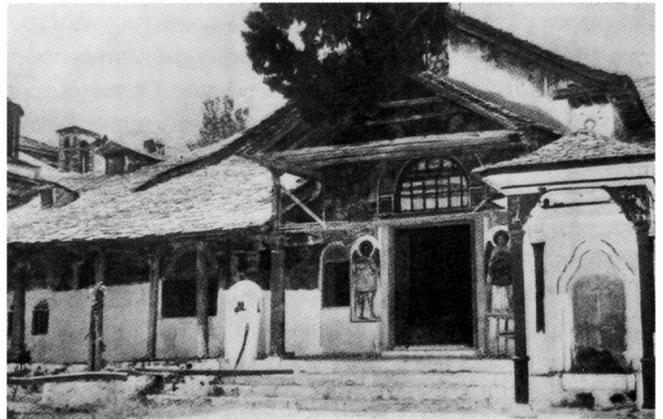
¹⁷ Η πιθανή ύπαρξη στη θέση αυτή λειψάνων ενός τριβήλου, που ανήκε στο παλαιότερο κτήριο, μπορεί προς το παρόν να παραμείνει ως υπόθεση εργασίας.

Εικ. 11. Μεγίστη Λαύρα. Οικοδομικό συγκρότημα τράπεζας. Γενική άποψη από τα βορειοδυτικά (Στ. Μαμαλούκος, Ιούνιος 2008).

του γείσου της στέγης των ανατολικών τοίχων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, το οποίο, ας σημειωθεί, είναι καθ' όλα όμοιο με εκείνο των δυτικών τοίχων, θα πρέπει να θεωρηθεί ως κατασκευαστική ιδιομορφία¹⁸. Η ιδιομορφία αυτή, παρά όσα υποστηρίζει ο Μυλωνάς¹⁹, δεν αποτελεί ένδειξη ότι τα οψοφυλάκια είναι μεταγενέστερα του σταυρικού σώματος, αφού, σύμφωνα με όλα τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα, η στέγη του κτηρίου ανήκει εξ ολοκλήρου σε μία οικοδομική φάση, γεγονός που αποδέχεται και ο Μυλωνάς²⁰. Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι φανερό ότι στη βόρεια όψη της τράπεζας το βόρειο οψοφυλάκιο είναι σύγχρονο με το υπόλοιπο κτήριο. Τέλος, η εκσκαφή που έγινε κατά τη διάρκεια εργασιών κατά μήκος αυτής της όψης για τη διέλευση ενός αγωγού αποκάλυψε το βόρειο πρόσωπο ενός παλαιότερου τοίχου, πάνω στον οποίο σαφώς εδράζεται ο τοίχος της τράπεζας και του οψοφυλακίου. Το πρόσωπο του τοίχου αυτού βρίσκεται σε υποχώρηση ως προς το πρόσωπο του υπερκείμενου τοίχου κατά 10 τουλάχιστον εκατοστά. Ο παλαιότερος αυτός τοίχος δεν αποκλείεται

να ανήκει στην τράπεζα της εποχής του αγίου Αθανασίου. Κατόπιν των ανωτέρω προτείνεται η εξής χρονολόγηση (Εικ. 3, 4 και 5): Μετά την κατεδάφιση του παλαιότερου και ενδεχομένως θολωτού²¹ κτηρίου, που πρέπει να

Εικ. 12. Μεγίστη Λαύρα, τράπεζα. Μερική άποψη από τα ανατολικά (Kondakov, Pamjatniki christianskago, εικ. 33).

¹⁸ Ας σημειωθεί ότι το ίδιο φαίνεται ότι συνέβαινε και στη στέγη του μαγικείου της μονής.

¹⁹ Mylonas, Trapeza, ό.π. (σημ. 1), 145.

²⁰ Mylonas, «Nouvelles recherches», ό.π. (υποσημ. 1), 176-177. Mylonas, «Trapeza», ό.π. (υποσημ. 1), 154-155.

²¹ Οι μαρτυρίες για θολωτό, παλαιότερο κτήριο ανήκουν στο 18ο αιώνα και ίσως βασίζονται μόνο στο *Προσκνητάριον* του Ιωάννη Κομνηνού, από το 1698 (Ιω. Κομνηνός, *Προσκνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος*, 8η έκδοση, Άγιον Όρος 1984, 49),

όπου, στη μονή Βατοπεδίου, περιγράφεται το «τραπεζαρείον, σταυροθολικόν, ως και τό τής Λαύρας του αγίου Άθανασίου». Η τράπεζα της μονής Βατοπεδίου φαίνεται πως ήταν τότε θολοσκέπαστη (Πλ. Θεοχαρίδης, «Τό συγκρότημα του περιβόλου», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, 155 και σημ. 22). Η τράπεζα της Λαύρας όμως ήταν τότε η ίδια με την ξυλόστεγη σημερινή. Έτσι, η συσχέτιση των δύο κτηρίων από τον Κομνηνό δεν αποκλείεται να οφείλεται σε απλό λάθος, αν π.χ. εννοούσε το σταυροειδές της κάτοψής τους και

υπέστη κρίσιμες ζημιές κατά τον ισχυρότατο σεισμό του 1509²², η τράπεζα ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων από το μητροπολίτη Σερρών Γεννάδιο, μάλλον το 1512²³, και αργότερα τοιχογραφήθηκε από τον Θεοφάνη τον Κρήτα στην τρίτη ή την τέταρτη δεκαετία του 16ου αιώνα²⁴. Προς την κατεύθυνση της χρονολόγησης του συνόλου του κτηρίου στον πρώιμο 16ο αιώνα οδηγεί η μελέτη τόσο της στέγης, όσο και άλλων στοιχείων, όπως η τοιχοποιία και τα ανοίγματα. Όσον αφορά τη στέγη, τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία της είναι χαρακτηριστικά των κατασκευών της εποχής εκείνης, όπως προκύπτει από τις έρευνες του Πλούταρχου Θεοχαριδίου²⁵. Επίσης, και τα ξυλόγλυπτα μοτίβα του κρεμαστού «κλειδιού» της στέγης, που βρίσκονται αμέσως πίσω από την κεφαλή του δράκοντα, έχουν έναν «υστερογοτθικό» χαρακτήρα (Εικ. 13). Όσον αφορά τα λοιπά στοιχεία του κτηρίου, η κατασκευή και η μορφολογία τους απαντά και σε άλλα αθωνικά κτίσματα της ίδιας εποχής²⁶, ενώ δεν

συναντάται στα ως τώρα γνωστά παραδείγματα της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους²⁷. Η χρονολόγηση της ανέγερσης στο έτος 1512 βασίζεται στη μοναδική σχετική πληροφορία, που δίνει το πολύ μεταγενέστερο (1780) *Προσκνητάριον* του Σάββα. Στο 18ο αιώνα ανήκουν επίσης και όλες οι γνωστές γραπτές ενθυμίες για τους σεισμούς και τα έργα του 16ου αιώνα στη μονή της Μεγίστης Λαύρας, που συχνά δίνουν συγκεκριμένες πληροφορίες. Παρ' όλα αυτά, αν ο σεισμός του 1509 κατέστησε επικίνδυνη την παλαιά τράπεζα, με τους ισχυρούς μετασεισμούς²⁸, είναι λογικό η ανοικοδόμηση αυτού του άμεσα χρηστικού κτηρίου της μονής να έγινε κατά προτεραιότητα, μέσα σε τρία χρόνια, ως η πρώτη από τις ευεργεσίες του Σερρών Γενναδίου προς τη μονή. Σε αυτή την περίπτωση, η επιγραφή με την αναγραφή του έτους 1526/7, την οποία παρουσίασε ο Μυλωνάς, δύσκολα θα μπορούσε να αφορά την ανοικοδόμηση, καθώς απέχει δεκαεπτά χρόνια από την καταστροφή. Δεν αποκλείεται

μόνο. Ίσως όμως και να άντλησε πληροφορίες από παλαιότερες, σχετικές παραδόσεις της Λαύρας. Ο Μυλωνάς δεν αποδεχόταν την εκδοχή για ένα παλαιότερο, θολωτό κτήριο στη Λαύρα, οι σχετικές παρατηρήσεις του όμως αφορούσαν τους τοίχους του υπάρχοντος κτηρίου, τους οποίους θεωρούσε βυζαντινούς.

²² Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες, του 18ου αιώνα, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω (βλ. υποσημ. 21), συνδέουν την καταστροφή της παλαιότερης τράπεζας με κάποιον σεισμό που έγινε το 1526. Δεν υπάρχει όμως καμιά σύγχρονη μαρτυρία για έναν τέτοιο σεισμό, βλ. Κρ. Χρυσοχοϊδης, «Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα και η περίπτωση του Γενναδίου Σερρών», *Σύμμεικτα* 12 (1998), 276-277. Β. Παπαζάχος - Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989, 244-245.

²³ Σάββας, *Προσκνητάριον Λαύρας* (υποσημ. 4), 46.

²⁴ Βλ. αντίστοιχα Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσι*, Αθήνα 1957, 103-109. Μ. Chatzidakis, «Recherches sur le peintre Théophane le crétois», *DOP* 23-24 (1969-70), 327. Ο Γ. Βελένης, στο *30ό Συμπόσιο της ΧΑΕ* (2010), κατά τη συμμετοχή του στη στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά εργαστήρια ζωγραφικής», εξέφρασε την άποψη ότι, με βάση τη γραφή των επιγραφών, σχετίζονται μεταξύ τους τα ζωγραφικά σύνολα του κεντρικού μέρους της ανατολικής στοάς, του προσκνηταρίου του 1535 και, ίσως, της ίδιας της τράπεζας, χωρίς όμως να πρόκειται για τη γραφή του Θεοφάνη. Πρβλ. και Γ. Βελένης, «Η γραφή του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Μπαθά», *Βυζαντινά* 26 (2006), 221.

²⁵ Πλ. Θεοχαριδίου, «Ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία των ξύλινων κατασκευών στα μοναστήρια του Αγίου Όρους κατά τον 16ο και 17ο αιώνα», *4ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1984, 21-23. Ο ίδιος, «Οι πτέρυγες κατοικίας στα αγιορείτικα μοναστήρια (1500-1900)», εις Πλ. Θεοχαριδίου - Π. Φουντάς - Στ. Στεφάνου, «Άγιον Όρος», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 8: Μα-

κεδονία Β' - Θράκη, Αθήνα 1991, 260-264.

²⁶ Pl. Theocharides, «Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten III/4, JÖB* 32/4 (1982), 443-455. Θεοχαριδίου, «Πτέρυγες κατοικίας», ό.π. Ο ίδιος, «Παραδείγματα κατοικίας σε αγιορείτικα οχυρά, πύργους και εξωμοναστηριακά κελιά της πρώιμης Τουρκοκρατίας», εις Θεοχαριδίου - Φουντάς - Στεφάνου, «Άγιον Όρος», ό.π., 271-276. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις σε παλιές οικοδομικές φάσεις της Μεγίστης Λαύρας (10ος-16ος αι.): Το ηγουμενείο-σκευοφυλάκιο και η "κόρδα του Αγίου Αθανασίου"», *13ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1993, 10-11.

²⁷ Για τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους βλ. πρόχειρα Theocharides, «Προκαταρκτική θεώρηση», ό.π. Πλ. Θεοχαριδίου, «Οι βυζαντινοί περίβολοι των μονών Βατοπεδίου και Μεγίστης Λαύρας», *Διεθνές Συμπόσιο. Το Άγιον Όρος. Χθές-Σήμερα-Αύριο*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1996, 105-118. Ο ίδιος, «Οι βυζαντινοί περίβολοι», ό.π. (υποσημ. 21), 148-165. Pl. Theocharides, «Recent Research into Athonite Monastic Architecture, Tenth-Sixteenth Centuries», *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham*, Variorum 1996, 205-221. Ο ίδιος, «Architectural Organization of the Athonite Monasteries during the Byzantine Period», *Athos. La Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art* (επιμ. G. Galavaris), *Athonika Symmeikta* 10, Αθήνα 2007, 97-128. Ο ίδιος, «Architecture et organisation spatiale dans l'Athos byzantin», *Le mont Athos et l'empire byzantine. Trésors de la sainte montagne*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 2009, 31-37. Στ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001. St. Mamaloukos, «Middle-Byzantine Church Architecture on Mount Athos», *XXe CIEB, Pré-Actes, III. Communicatiions libres*, Παρίσι 2001, 332.

²⁸ Δεν υπάρχουν σύγχρονες μαρτυρίες για σεισμό το έτος 1526, βλ. και παραπάνω, υποσημ. 22.

Εικ. 13. Μεγίστη Λαύρα, τράπεζα. Το «κλειδί» της στέγης (Πλ. Θεοχαρίδης, Απρίλιος 2004).

να αντιστοιχεί σε κάποιες εξωραιοτικές εργασίες του εσωτερικού χώρου, που έλαβαν χώρα τον καιρό της χορηγίας του Βλαδισλάβου για τη μολυβδοκάλυψη του καθολικού (1525/6)²⁹ και εν αναμονή της τοιχογράφησης της τράπεζας, που έγινε λίγα χρόνια αργότερα³⁰. Σε μια τέτοια εκδοχή συνηγορεί και ο τρόπος με τον οποίο εισήχθη αυτή η επιγραφή στο κτήριο, πάνω σε ένα σανίδι καρφωμένο σε περίοπτο ελκυστήριο της ξύλινης στέγης, στο εσωτερικό του χώρου³¹. Η δεύτερη επιγραφή (του 1638) πάνω στο ίδιο σανίδι, που παρουσίασε ο Μυλωνάς,

πρέπει να αφορά σε μεταγενέστερες εργασίες επισκευών. Το βόρειο πρόσκτισμα της τράπεζας (Εικ. 3, 4, 9 και 10) που σαφώς είναι προσκολλημένο στην όψη της, έχει δεχθεί στην επιδερμίδα του πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι τελευταίες εκτεταμένες επεμβάσεις σε αυτό φαίνεται ότι έγιναν την εποχή του μεσοπολέμου, όταν αναμορφώθηκαν το εσωτερικό του ορόφου και οι όψεις του³². Οι εξωτερικοί τοίχοι πάντως, τουλάχιστον ο βόρειος, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο 16ο ή στις αρχές του 17ου αιώνα, αν κρίνουμε από την ομοιότητα της λιθοδομής τους με τις αντίστοιχες της κόρδας του Αγίου Αθανασίου, αλλά και της βόρειας όψης της ίδιας της τράπεζας. Ο Μυλωνάς είχε χρονολογήσει το ισόγειο τουλάχιστον του κτηρίου στο 1535, με βάση τη γραπτή επιγραφή του προσκνηταρίου³³ (Εικ. 14) και θεωρώντας ότι η κόγχη του διαμορφώθηκε εκ των υστέρων στο βόρειο τείχος της τράπεζας.

Η διευκρίνιση του τελευταίου θέματος απαιτεί περαιτέρω έρευνα, όμως, στα πλαίσια της νέας θεώρησής μας για την τράπεζα, το πιθανότερο είναι ότι η κατασκευή της κόγχης είναι σύγχρονη με τον τοίχο της τράπεζας (δηλαδή του 1512). Αν όντως ο υπόλοιπος χώρος είναι μεταγενέστερος της τράπεζας, η κόγχη θα μπορούσε να είχε γίνει για κάποιους άλλους, παλαιότερους χώρους δοχείου, που ενδεχομένως προϋπήρχαν της τράπεζας του 16ου αιώνα στη θέση αυτή. Όσον αφορά την τοιχογράφηση της κόγχης το 1535, θα μπορούσε είτε να συνδέεται με την ανέγερση του νέου χώρου του δοχείου είτε να είναι ανεξάρτητη από αυτή και να αποτελεί απλά μια χορηγία μικρότερης κλίμακας, που πραγματοποιήθηκε τον καιρό που ζωγραφίστηκαν στη Λαύρα τα μεγάλα τοιχογραφικά σύνολα του καθολικού και της τράπεζας. Επισημαίνονται, τέλος, οι ιδιότητες του αναφερομένου στην επιγραφή Διονυσίου (*οικοδόμος και άποθηκάριος*) και η συνηθισμένη στα δοχεία ύπαρξη προσκνηταρίου με εικόνα της Παναγίας. Το γεγονός

²⁹ Millet - Pargoire - Petit, ό.π. (υποσημ. 9), 108 (επιγραφή 334).

³⁰ Βλ. παραπάνω υποσημ. 24. Στη σημαντική χρονική απόσταση ανάμεσα στην ανοικοδόμηση του 1512 και την τοιχογράφηση οφείλεται ενδεχομένως και η απόφραξη των δύο ανοιγμάτων επικοινωνίας της τράπεζας με τα οψοφυλάκια, αν όντως αυτά τα ανοίγματα ανήκουν στο 16ο αιώνα και δεν είναι, και πάλι, υπολείμματα της παλαιότερης τράπεζας.

³¹ Σχετικό προβληματισμό είχε εκφράσει και ο Ταβλάκης (Ι. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους* (πολυγραφ. διδακτ. διατριβή), Ιωάν-

νινα 1997, 42, σημ. 50), αν και γενικά δέχεται τις χρονολογήσεις του Μυλωνά.

³² Φωτογραφικές απόψεις του κτηρίου βλ. εις Ιερομόναχος Ιουστίνος της Σιμωνόπετρας - Jeanne Beausoleil (επιμ.), *Ο αυτοχρωμικός Άθως. Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες του αιώνα. 1913 & 1918 / Autochromes du Mont Athos. Photographies en couleurs du Musée Albert-Kahn. 1913 & 1918*, Αθήνα-Athènes 1997, 172 και 174. Fr. Boissonnas, *Οδοιπορικό στον Άθω. 1928-1930*, Θεσσαλονίκη 2006, 21, 90, 209.6315.

³³ Mylonas, «Trapeza», ό.π. (υποσημ. 1), 154.

ότι ο Μπάρασκυ και τα Προσκυνητάρια του 18ου αιώνα δεν αναφέρονται σε χώρο αποθήκευσης ελαίου προσαρτημένου στην τράπεζα της μονής, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί διαφορετικά παρά ως απλή παράληψη.

Η χρονολόγηση του βορειοδυτικού προσκτίσματος της τράπεζας (Εικ. 3, 4 και 9) δεν είναι εύκολη με τα σημερινά δεδομένα. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το κτίσμα είναι μεταγενέστερο του βόρειου προσκτίσματος. Πρόκειται ενδεχομένως για κατασκευή του 17ου ή του 18ου αιώνα, με αρκετές επεμβάσεις στην επιδερμίδα του, που πρέπει να χρονολογηθούν στο 19ο αιώνα.

Το δυτικό από τα νότια προσκτίσματα της τράπεζας (Εικ. 3, 4, 6 και 7) είναι προγενέστερο του ανατολικού³⁴. Η χρονολόγηση του κτηρίου από τα κατασκευαστικά και τα μορφολογικά του στοιχεία δεν είναι εύκολη. Δεδομένου όμως ότι το ανατολικό πρόκτισμα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, χρονολογείται στο 16ο ή στις αρχές του 17ου αιώνα, η τοποθέτηση της οικοδόμησής του δυτικού προσκτίσματος στο 16ο αιώνα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Η αρχική χρήση του χώρου είναι άγνωστη. Η θέση του σε σχέση με το κτήριο της τράπεζας και ορισμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής του, όπως η τετράγωνη κάτοψη και το μεγάλο ύψος του, οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για υπόλειμμα από ένα μαγειρείο της μονής, παλαιότερο από το σημερινό. Σε μια τέτοια υπόθεση όμως δεν φαίνεται να συνηγορούν οι πυκνές ορατές ξυλοδεσιές που υπάρχουν στα εσωτερικά πρόσωπα των τοίχων. Επίσης, η διατύπωση στην επιγραφή του μαγειρείου, του 1725, ότι εκείνο «πανευρύχωρον υπέστη καινουργίαν», ενδεχομένως υποδεικνύει ότι το μαγειρείο ήταν ίσως και πριν στην ίδια με τη σημερινή του θέση, αλλά μικρότερο. Προς το παρόν δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η ύπαρξη στο χώρο της αποτοιχισμένης σήμερα απεικόνισης του αγίου Αθανασίου, που αναφέρει ο Μυλωνάς³⁵. Ο χρόνος ιστόρησής της δεν συνδέεται αναγκαστικά με την ανέγερση του κτηρίου, καθώς θα μπορούσε να είχε επανατοποθετηθεί εκεί σε ανύποπτο χρόνο, μεταφερωμένη από άλλο κτήριο για λόγους ευλάβειας. Αν όντως η τοιχογραφία χρονολογείται στο 14ο αιώνα, θα μπορούσε να είχε μεταφερθεί ακόμα και από το καθολικό κατά την περίοδο της νέας τοιχογράφησης του, λίγο πριν από το 1535, οπότε θα είχαμε και ένα *terminus ante quem* για το πρόσκτισμα της τράπεζας. Από την εξέταση της κατασκευής του κτηρίου προκύπτει ότι το νότιο άνω τμήμα του ανατολικού τοίχου

Εικ. 14. Μεγίστη Λαύρα. Βόρειο πρόσκτισμα τράπεζας. Το προσκυνητάριο (Στ. Μαμαλούκος, Μάρτιος 1996).

του είχε κάποτε ανοικοδομηθεί, πιθανώς μετά από κατάρρευση, ενώ ολόκληρο το άνω τμήμα του νότιου τοίχου του είχε κατεδαφισθεί και αντικατασταθεί με το σημερινό ξυλόπηκτο τοίχο. Φαίνεται ότι οι επεμβάσεις αυτές, τουλάχιστον η δεύτερη, σχετίζονται με την κατασκευή του δυτικού από τα δύο κτήρια των διαμερισμάτων του Προδρόμου.

Το ανατολικό από τα δύο νότια προσκτίσματα της τράπεζας (Εικ. 3, 4, 6 και 7) αποτελεί συνέχεια του κύριου μέρους των κατασκευών που φέρουν το ανατολικό κτίσμα των διαμερισμάτων του Προδρόμου και, συγκεκριμένα, της τοξοστοιχίας με τα τρία τόξα και του συστήματος του τοίχου και του κυκλικού πεσσού και των δοκαριών που αυτά φέρουν. Όπως δείχνει η εξέταση

³⁴ Αντίθετα από όσα αναφέρει ο Μυλωνάς, στο ίδιο, 146.

³⁵ Στο ίδιο, 146-149. Ο Ταβλάκης (Εικονογραφικό πρόγραμμα,

ό.π., 42) δέχεται τη χρονολόγηση αυτή.

τους, οι κατασκευές αυτές ανήκουν σε ένα κτίσμα, το ισόγειο του οποίου διατηρείται ακόμη, ενώ το μόνο πιθανώς σωζόμενο ως τις ημέρες μας τμήμα του ορόφου του κατεδαφίστηκε το 1994, χωρίς δυστυχώς προηγουμένως να τεκμηριωθεί. Όπως σαφώς φαίνεται από την εξέταση των τοιχοποιιών του ισογείου, το κτίσμα αυτό αποτελούσε συνέχεια της παρακείμενης πτέρυγας που είναι γνωστή ως κόρδα του Αγίου Αθανασίου και η οποία χρονολογείται τουλάχιστον στις αρχές του 17ου αν όχι στο 16ο αιώνα³⁶. Έτσι, με το συσχετισμό αυτού του κτηρίου με την κόρδα του Αγίου Αθανασίου, ολοκληρώνεται η γραφική αποκατάσταση (σε κάτοψη) του πράγματι εντυπωσιακού οικοδομικού συνόλου που αναπτυσσόταν στο κέντρο του περιβάλλοντος της Μέγιστης Λαύρας περί το έτος 1600, την ύπαρξη του οποίου είχε εντοπίσει ο Θεοχαρίδης³⁷. Τα κτίσματά του σχημάτιζαν την περίμετρο της κεντρικής από τις διάφορες, επιμέρους αυλές της μονής, στην οποία εντάσσονταν και τα δύο κωδωνοστάσια εκατέρωθεν του καθολικού. Οι ανανεώσεις του 16ου αιώνα σε αυτή την περιοχή πρέπει να άρχισαν με την τράπεζα το 1512, συνέχισαν με τις επισκευές στο καθολικό το 1525/6 και περιέλαβαν αργότερα την αναμόρφωση του παλαιού ηγγουμνείου-σκευοφυλακίου και την ανέγερση της μεγαλοπρεπούς πτέρυγας που είναι γνωστή ως κόρδα του Αγίου Αθανασίου και η οποία συνδεόταν με το καθολικό και την τράπεζα με δύο μικρότερες, εγκάρσιες πτέρυγες.

Ο συνδυασμός διαφόρων στοιχείων που διατηρούνται επιτόπου³⁸ και αρκετών παλαιών απεικονίσεων³⁹ βοηθάει στην αναπαράσταση της μορφής του κεντρικού τμήματος της στοάς που τρέχει κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της τράπεζας (Εικ. 3, 6, 7, 8 και 10), πριν από τη ριζική του αναμόρφωση, πιθανότατα στη δεκαετία του 1920. Επρόκειτο για ένα σχετικά χαμηλό στέγαστρο με ξύλινη δίριχτη στέγη (Εικ. 12), που συνδεόταν με τη μονόριχτη στέγη της υπόλοιπης στοάς. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, κυρίως από

το συσχετισμό του με την τοιχογραφία των κτητόρων στην ανατολική πλευρά της τράπεζας, φαίνεται ότι το στέγαστρο αυτό ήταν σύγχρονο με την τράπεζα και ίσως παλαιότερο από την υπόλοιπη στοά, η χρονολόγηση της οποίας, ως συνόλου, δεν είναι τόσο εύκολη. Είναι αναμφίβολα μεταγενέστερη των προσκτισμάτων της τράπεζας και προγενέστερη της επίσκεψης του Μπάρσκυ στη Μέγιστη Λαύρα, επομένως πρέπει να πήρε τη σημερινή της μορφή μεταξύ του 16ου και των μέσων του 18ου αιώνα. Ενδεχομένως σχετίζεται με την τοιχογράφηση του συνόλου της ανατολικής όψης της τράπεζας. Οι τοιχογραφίες όμως αυτές δεν έχουν μελετηθεί ακόμη⁴⁰. Στην περίοδο του μεσοπολέμου, πιθανώς ταυτόχρονα με την αναμόρφωση του κεντρικού της τμήματος και των όψεων του βόρειου προσκτίσματος, έγιναν οι τελευταίες, σχετικά εκτεταμένες επεμβάσεις στη στοά, και συγκεκριμένα η κατάργηση ενός τμήματος στο βόρειο άκρο της. Η ύπαρξη δύο κρηνών στο βόρειο τμήμα της στοάς ανάγεται τουλάχιστον στην εποχή του Μπάρσκυ⁴¹. Και οι δύο έχουν δεχθεί επεμβάσεις στη δεκαετία του 1760, όπως προκύπτει από τις επιγραφές τους, που ήδη αναφέρθηκαν. Η νότια μάλιστα από αυτές φαίνεται ότι τότε αναμορφώθηκε πλήρως ή και ανακατασκευάστηκε εκ θεμελίων.

Περιορισμένα είναι τα μέχρι στιγμής γνωστά από τις πηγές στοιχεία για την ιστορία των διαμερισμάτων του Προδρόμου (Εικ. 3, 4 και 10). Η προσπάθεια ανίχνευσης του οικοδομικού χρονικού του συγκροτήματος βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην εξέταση των ίδιων των κτισμάτων, καθώς και σε απεικονίσεις του κτηρίου πριν από την καταστροφή του⁴². Τα σχετικά με την αρχική οικοδομική φάση του ανατολικού κτηρίου, η οποία σώζεται στο ισόγειο, αναφέρθηκαν ήδη. Στον όροφο θα πρέπει να υπήρχε, από τότε ίσως, παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τη σειρά με την οποία ο Μπάρσκυ καταγράφει, το 1744, τα ονόματα των παρεκκλησίων της

³⁶ Θεοχαρίδης, «Οικοδομικές φάσεις Λαύρας», ό.π. (υποσημ. 26). Theocharides, «Athonite Monastic Architecture», ό.π. (υποσημ. 27), 215-216, εικ. 16.4.

³⁷ Θεοχαρίδης, «Οικοδομικές φάσεις Λαύρας», ό.π. (υποσημ. 26). Theocharides, «Athonite Monastic Architecture», ό.π. (υποσημ. 26), 211, εικ. 16.1.

³⁸ Πρόκειται για την τοιχογραφημένη παράσταση των κτητόρων και τα ίχνη των ξυλοκατασκευών ενός παλαιού στεγάστρου στον ανατολικό τοίχο της τράπεζας και των δύο κίωνων που έφεραν τη στέγη του από τα ανατολικά στο στυλοβάτη της στοάς.

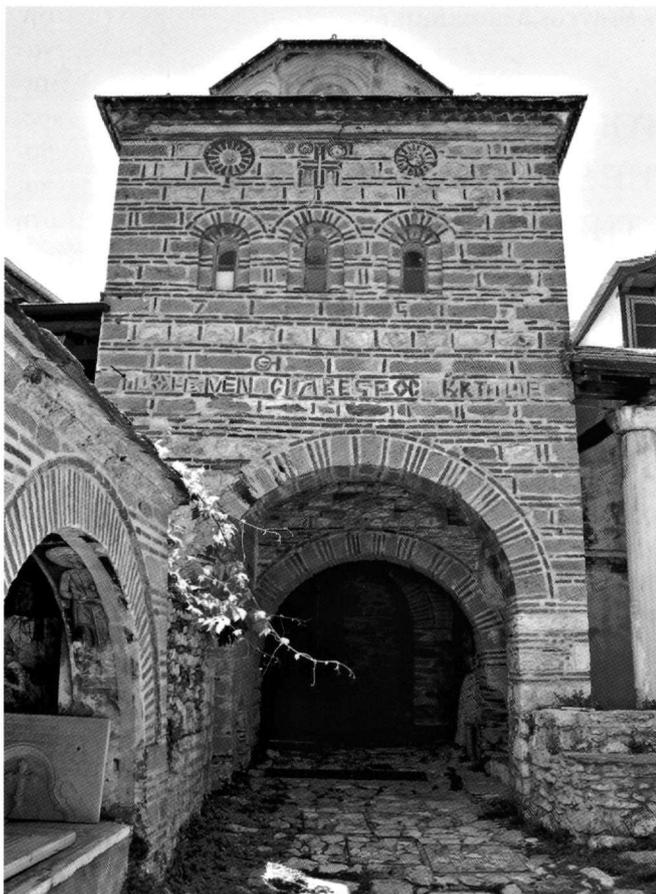
³⁹ Μπάρσκυ, *Ταξίδια στο Άγιον Όρος* (υποσημ. 4), σχέδιο στη σ.

237. N. P. Kondakov, *Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone*, Αγία Πετρούπολη 1902, εικ. 33, Ιερομόναχος Ιουστίνος - Beausoleil, ό.π. (υποσημ. 31), 172 και 174. Boissonnas, ό.π. (υποσημ. 31), 21, 90, 209.6315.

⁴⁰ Ο Ταβλάκης, (ό.π., υποσημ. 31) δεν τις συμπεριλαμβάνει. Βλ. και μία εκτίμηση του Βελένη (παραπάνω υποσημ. 24).

⁴¹ Μπάρσκυ, *Ταξίδια στο Άγιον Όρος* (υποσημ. 4), σχέδιο στη σ. 237.

⁴² Βλ. λ.χ. Ιερομόναχος Ιουστίνος - Beausoleil, ό.π. (υποσημ. 31), 171. Αγγ. Σεραϊδάρης, *Φωτογραφικό οδοιπορικό στο Άγιον Όρος. 1935*, Άγιον Όρος 1995, πίν. 42.

Εικ. 15. Μεγίστη Λαύρα. Παρεκκλήσιο Προδρόμου. Άποψη από τα ανατολικά (Στ. Μαμαλούκος, Ιούνιος 2008).

Λαύρας, ακολουθώντας τη χωροθέτησή τους μέσα στο συγκρότημα της μονής.

Άγνωστης έκτασης, αναμφίβολα πάντως σημαντικές, επεμβάσεις είχε δεχθεί το κτήριο κατά την οικοδόμηση του σημερινού, ομώνυμου παρεκκλησίου το 1757, καθώς και μεταγενέστερα, κατά το 19ο και το 20ό αιώνα, όπως υποδηλώνουν επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, που είναι γνωστά από παλαιές φωτογραφίες⁴³. Πριν από την κατεδάφισή του είχε τη μορφή μικρού διαμερίσματος με δύο δωμάτια και τους απαραίτητους βοηθη-

τικούς χώρους. Από το Προσκυνητάριον του Μακαρίου Τριγώνη φαίνεται ότι κατά το 18ο αιώνα στο κτήριο στεγαζόταν το ραφείο της μονής⁴⁴. Από τις κεραμικές επιγραφές στην ανατολική όψη του προκύπτει ότι το σημερινό παρεκκλήσιο του Προδρόμου οικοδομήθηκε το 1757 από κάποιον προηγούμενο Σίλβεστρο, ο οποίος δεν έχει εντοπισθεί ασφαλώς σε άλλες πηγές. Το 1762 διαμορφώθηκε στο διαβατικό, κάτω από το παρεκκλήσιο, η κρήνη που ήδη αναφέραμε. Το δυτικό κτίσμα των διαμερισμάτων ήταν, πιθανότατα, κτίσμα του 18ου αιώνα. Ενδεχομένως η κατασκευή του συνδεόταν με την οικοδόμηση του μαγειρείου (1725) και του ξυλόστεγου διαβατικού. Στη μορφή με την οποία έφθασε στις ημέρες μας είχε στον όροφο τρεις χώρους που αποτελούσαν ένα μικρό διαμέρισμα. Το 1994 το μεγαλύτερο μέρος του κτίσματος καθαιρέθηκε, χωρίς προηγουμένως να τεκμηριωθεί συστηματικά, για να ανοικοδομηθεί μεταξύ των ετών 1996 και 2000.

Το κτήριο του μαγειρείου (Εικ. 3, 4, 5, 6 και 9) είναι ακριβώς χρονολογημένο στο 1725. Σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή είναι έργο του προηγούμενου Τιμοθέου από τη Σκύρο. Κατά τη διάρκεια της ιστορίας έχει υποστεί σχετικά περιορισμένες επεμβάσεις στην επιδεσμίδα του.

Ο τοίχος με το τριπλό άνοιγμα, που αποτελεί το βόρειο τμήμα του προς δυσμάς ορίου του διαβατικού του μαγειρείου (Εικ. 3, 6 και 7), καθώς και το βόρειο τμήμα της στέγης του διαβατικού, φαίνεται ότι αποτελούν τα μοναδικά λείψανα μιας παλαιότερης από τη σημερινή στοάς που έτρεχε κατά μήκος του δυτικού τοίχου του νότιου σκέλους της τράπεζας και του δυτικού από τα δύο νότια προσκτίσματά της. Δεν υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία για την αναπαράσταση του νότιου άκρου της, που καταστράφηκε προφανώς κατά την οικοδόμηση του μαγειρείου το 1725. Από τη μελέτη της άνω έδρασης των ψαλιδιών της φαίνεται ότι η στοά εκείνη είχε ιδρυθεί μαζί με την τράπεζα και η μετέπειτα εξέλιξή της παρακολούθησε την ίδρυση του νοτιοδυτικού προσκτίσματος, ενώ ενδεχομένως είχε επισκευασθεί και πριν από το 1725. Το υπόλοιπο νεότερο διαβατικό είναι πιθανότατα σύγχρονο με το ίδιο το μαγειρείο.

⁴³ Βλ. λ.χ. Ιερομόναχος Ιουστίνος - Beausoleil, ό.π. (υποσημ. 31), 171. Σεραϊδάρη, ό.π.

⁴⁴ Τριγώνης, Προσκυνητάριον Μεγίστης Λαύρας (υποσημ. 4), 7.

OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF CONSTRUCTION
AND THE ARCHITECTURE OF THE STRUCTURAL COMPLEX
OF THE REFECTORY IN THE GREAT LAVRA

The Refectory of the Great Lavra is one of the few monuments of Athonite architecture that has been the subject of special publications (P. Mylonas). The building complex of the refectory was reexamined as a consequence of the new detailed project carried out between 1996 and 2001 for the needs of the conservation study, and also because of the documentation which was done during the work. The results of the present study reconsider the views expressed up to now, in part reconfirming some of these.

The complex of the Refectory of the Great Lavra includes the refectory with its north and south annexes, the kitchen with the corridor between the refectory and the kitchen, the chapel of Saint John the Forerunner and the cells adjoined to this. The refectory is a structure of the early 16th century, as evident from the construction and morphological elements. According to the reexamination of the known historical data, it most likely was built by the Metropolitan of Serres Gennadios in 1512 on the site of the Byzantine refectory destroyed by an earthquake (1509) and was painted by Theophanes the Cretan in the third or the fourth decade of the 16th century. The building consists of the wooden roofed cruciform-shaped main space of the refectory and the contemporary larders flanking the east arm of the cross. To the east of the building there is a wooden roofed portico of the 16th and perhaps of the 17th century, reconstructed in the 18th century with two fountains of this period. During the interwar period the final interventions were made on the portico.

To the north of the main building of the refectory there is a two-story structure, where auxiliary spaces of the refectory are housed on the ground floor (oil vessel and cabinet for keeping bread) and the school of the monastery was housed on the first floor. It is a building of the 16th century, perhaps from 1535, which has received many subsequent interventions. Included in the north annexes of the refectory is the newer ground-floor structure, which occupies the corner formed by the north and

west arms of the refectory and which houses a residential space. South of the refectory there are two spaces corresponding to the south arm and to the south pantry. At least in more recent years they were used to store wood. They are additions to the refectory building. The west space, which has undergone subsequent extensive interventions, had already been formed since the 16th century and probably housed a kitchen at that time. The east space is contemporary with the so-called Korda (southwest wing) of Saint Athanasios (16th, or beginning of the 17th century).

The kitchen is a structure from 1725. It is a well-built ground-floor building covered by a vault ending in a high central chimney. The space between the refectory and the south annexes, on the one hand, and the kitchen, on the other, is occupied by a wooden-roofed corridor. It seems that in its initial form, which was probably contemporary with the refectory, the corridor was a portico along the refectory. It must have received its present form during the construction of the kitchen.

The chapel of Saint John the Forerunner was built in 1757 by the abbot Sylvester, to the south of the south annexes of the refectory, partially on top of preexisting structures. It is a chapel of the cross-inscribed type with a dome and a small narthex, which is separated from the nave by a *tribelon*. The original construction phase of the small building, which occupied the space between the chapel of St. John the Forerunner and the Korda of Saint Athanasios until its first floor was torn down in 1994, is contemporary with the Korda itself. It included a semi-outdoor corridor on the ground floor and a small apartment on the first floor, reconstructed to an unknown degree in more recent years. In the 18th century, perhaps at the same time as the kitchen, a wooden structure with three spaces that possibly housed a small apartment was built to the south of the westernmost of the south annexes of the refectory, above the corridor. The building was torn down in 1994.